

GÖÇ OLGUSUNUN TANIMI VE GÖÇ TÜRLERİ

Göç, ekonomik, toplumsal ve siyasal nedenlerle insanların bireysel ve kitlesel olarak yer değiştirme eylemi ya da yaşanılan yerin değiştirilmesi eylemidir. Göç, değişik açılardan sınıflamalara tabi tutulmaktadır. Amacı açısından ekonomik göç-ekonomik olmayan göç; göçü tetikleyen etmenler açısından gönüllü göç- gönülsüz göç; süresi açısından geçici göç-sürekli göç; son yerleşim yeri açısından transit göç-yerleşik göç; yasal statü açısından yasal (legal) göç, kaçak (illegal) göç ve göç edenin özelliği açısından vasıflı (beyin) göçü-vasıfsız göçü akla ilk gelen belli başlı kategorilerdir. Uluslararası göç literatüründe sıklıkla karşılaşılan göç nedenleri dört ana başlıkla değerlendirilebilir:

1. Ülkelerarası farklı demografik özellikler,
2. Kapitalizmin devresel krizleri,
3. Bölgeler arası gelir farklılıkları,
4. Küresel olarak yeniden yapılanmaya zorlanan ekonomiler vb.

NEO-KLASİK EKONOMİNİN MAKRO GÖÇ KURAMI

Neoklasik ekonomi kuramı, göç üzerine ilk sistematik teoriyi ortaya çıkarmıştır. Bu kurama göre, göçler emek konusundaki arz ve talep alanında ortaya çıkan coğrafi farklılıkta yatmaktadır. Emek fazlasına sahip olan ülkeler, düşük bir ücret piyasasına sahiptir; buna karşılık sermayeye kıyasla sınırlı bir emek piyasasına sahip olan ülkelerin ücret düzeyi yüksek olmaktadır. Ücret farklılığından ileri gelen bu açıklıktan dolayı düşük ücretli işçiler, yüksek ücretli ülkelere göç etmektedir. **Lewis** uluslararası göçün, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki işgücü piyasası dengesizliğinin ve ücret farklılıklarının bir sonucu olduğunu savunmaktadır. Bu bakış açısının ortaya koyduğu süreç, işgücü arzı ve talebi arasındaki ücret dengesizlikleriyle sonuçlanan zengin ve fakir ülkeler arasındaki emek ve sermaye kaynaklarında görülen faktör donanım farklılıklarıdır. Bu farklılıklar sonucunda fakir ülkelerden zengin ülkelere göç gerçekleşmektedir. Bu kuramda, göçün kendisi emek piyasasını dengeleyici bir mekanizma olarak algılanmaktadır. Neo-klasik ekonomik yaklaşımın makro teorisi, ülkeler arası ücretler ve istihdam koşullarındaki farklılıkların göçün temel nedeni olduğunu ileri sürmektedir. Neo-klasik model uluslararası göçün hacminin ücret farklılıklarının boyutuyla ilgili olduğunu vurgulamaktadır. Lewis'in neoklasik makro ekonomik teorisi, göçün yeniden tersine dönmesini açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

Bu modelde, kırdan kente yaşanan akış olumlu olarak algılanmakta, işgücü fazlasının sermaye birikimi ve teknolojik ilerleme sayesinde hızla büyüyen, daha üretken kentsel sanayi sektörü tarafından kullanıldığı belirtilmektedir. Öte yandan, kurama göre ülkeler arasındaki ücret farklarının giderek azalması emek hareketlerinin yavaşlamasına ve göçün son bulmasına neden olacaktır. 1960'lı yıllarda **Ranis, Fei** ve **Todaro** tarafından geliştirilen teori, yapısal anlamda göçün nedeni olarak, sermaye ve işgücünün bölgesel olarak eşit dağılmamasını görmektedir. Ücret ve yaşam standardı işgücünü mobilize etmekte, göç veren ülke ile göç alan ülke arasındaki işgücü arz-talep farklılıkları göçün yapısal nedenlerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bu teoriye göre ücret farklılıkları yok oldukça ve küreselleşme ile ulusal ekonomiler birbirine bağımlı hale geldikçe işgücünün dolaşımı da azalacaktır. Bu kuram, neoklasik iktisat teorisine dayanarak uluslararası işgücü göçünü bir arz-talep ya da itici-çekici faktörlerle açıklamaktadır. Bu kuramın uluslararası göçle ilgili varsayımlarını özetleyecek olursak;

1. İşçilerin uluslararası göç hareketi, ülkeler arasındaki ücret farklılığından ileri gelmektedir.
2. Ücret farklılıklarının giderilmesi, işgücü hareketini sona erdirecek, bu farklılıkların olmadığı yerde göç hareketleri olmayacaktır.
3. İnsan sermayesinin, başka bir deyişle yüksek vasıflı işçilerin yer değiştirmesi, vasıfsız işçilerin göç hareketinden farklı bir nitelik taşımaktadır.
4. Uluslararası göç hareketinin birincil mekanizmaları işgücü piyasalarıdır, diğer piyasaların bir önemi yoktur.
5. Hükümetlere düşen görev, işgücü gönderen ve kabul eden ülkelerin işgücü piyasasını denetlemek ve etkilemektir.

NEO-KLASİK EKONOMİNİN MİKRO GÖÇ KURAMI

Bu kurama göre, göçe neden olan faktör, iş piyasalarındaki makro olgularla birlikte özellikle bireyin kendisidir. **Sjaastad, Borjas** ve **Todaro**'nun geliştirdikleri bu modele göre bireyler; rasyonel düşünce sistemlerini kullanarak maliyet/kar hesabı yapmak suretiyle daha yüksek bir kazanç elde edecekleri hesabının sonucunda göç etme kararı vermektedir. Bu kararlar, insan sermayesine yapılan bir çeşit yatırım olarak da değerlendirilmelidir. Bireyler kendi refahlarını maksimize edebilecekleri bir ülke araştırırlar. Bireyin finansal kaynakları, göç alma rekabeti içindeki ülkelere uyguladığı göç düzenlemeleri, kaynak ülkenin iç göç düzenlemeleri bu araştırmayı sınırlandırır. **Chiswick** göçmenlerin pozitif olarak kendiliğinden seçildiğini, bu anlamda yüksek vasıflı olanların göç etme şanslarının daha yüksek olduğunu, çünkü hareketleri esnasında sahip oldukları insan sermayesi yatırımı dolayısıyla daha yüksek kazanç elde edeceklerini ileri sürmektedir. Mikro düzeyde **Todaro** ve **Borjas** tarafından 1960 ve 1970'lerde geliştirilen neo-klasik göç teorisi, bireylerin bölgeler arasındaki farklılıklara göç ederek tepki göstermesinin nedenlerini incelemektedirler. Böylece göç, daha yüksek ücret sunan yerlere giderek yaşam standardını yükseltmek isteyen bireylerin aldıkları rasyonel kararların sonucunda ortaya çıkmaktadır. **Todaro**, göç kararının, finansal, fakat aynı zamanda psikolojik de olan kazanç ve maliyetlerin akılcı ekonomik hesaplanmaları sonucu ortaya çıktığını belirtmektedirler. Göçün yarar ve maliyetlerinin

karşılaştırmalı analizinden sonra, göç kararı bireyçe gönüllü olarak alınmıştır. Mikroekonomi kuramı, göç kararının bireysel olarak alındığını vurgular; göç veren ülke ve gidilmek istenen yer çeşitli ülke alternatifleri arasındaki görelî maliyet ve fayda karşılaştırmasına yani “**rasyonel tercihler**” dayanır. Neo-klasik mikro göç kuramı, dayandığı iktisat modeline ve günün koşullarına uygun olarak “**bireysel faktörleri**” göç analizinin içine katmıştır. Bu okulun sunmuş olduğu “**İnsani Sermaye Modeli**”, göç olgusunu, insani sermayeye yapılan bir yatırım şekli olarak tanımlamaktadır. Buna göre, uluslararası anlamda göç kararını, göçün riskini etkisiz kılmayı başarabilen bireyler alabilmektedir. İnsani sermaye mikroekonomi modeline göre bireyler, rasyonel aktörlerdir. Bireyler, veri olan sosyal sermayelerini en verimli şekilde kullanabilecekleri ülkelere göç etmektedirler. Bu kuramın varsayımlarını özetlersek;

1. Ülkeler arasındaki göç akımları, bireysel maliyet/kar hesaplarına dayalı olarak gerçekleşmektedir.
2. Uluslararası göç hareketleri, gerek kazanç gerekse istihdam açısından farklılıkların algılanmasına dayanmaktadır.
3. Diğer faktörlerin eşit kalması halinde öğrenim, deney, işbaşı eğitimi, yabancı dil bilgisi, beceriler gibi insan sermayesinin başlıca özellikleri gidilecek olan ülkede göç edecek kişinin iş bulma olasılığını artıran unsurlardır.
4. Göç masraflarını düşüren bireysel özellikler, toplumsal koşullar ve teknolojiler göç sonucu elde edilecek olan kazanımları artıracak niteliktedir, dolayısıyla bunlar uluslararası göçü hızlandıracaktır.
5. Uluslararası göç hareketleri ancak ülkeler arasındaki kazanç ve/veya istihdam oranları farklılığında gerçekleşmektedir.
6. Göç hareketlerini doğuran kararlar, işgücü piyasalarındaki dengesizliğin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.
7. Hükümetler, göç hareketlerini gönderen ve kabul eden ülkelerdeki kazançları etkileyecek önlemlerle denetlemektedir. Örneğin, illegal istihdam olanağı durumunda işverenlere ağır para cezaları yüklemek veya göç veren ülkelere geliri arttırmak üzere uzun vadeli gelişme kredileri tahsis etmektir.

NEO-KLASİK MODELE YÖNELİK ELEŞTİRİLER: Ampirik çalışmalar göstermiştir ki az gelişmiş ülkelerin en fakir insanları nadiren en zengin ülkelere göç etmektedirler. **Castles ve Miller’e** göre az gelişmiş ülkelere göç edenler nadiren en yoksul kişilerdir; göç edenler daha çok ekonomik ve sosyal değişim içerisindeki bölgelerde yaşayan toplumsal orta sınıftır. Neo-klasik kuramın fayda-maliyet modeli, benzer göçlerin neden eşit derecede fakir bölgelerden olmadığına yanıt verememektedir. Bu yaklaşımın sınırlılıkları özellikle gelişmekte olan ülkelere ortaya çıkmaktadır. İtme-çekme modeline benzer bir şekilde neo-klasik kuram yoğun nüfuslu alanlardan az nüfuslu alanlara göçü öngörmektedir. Ancak Hollanda ve Almanya yoğun nüfuslu olmasına rağmen göç alan ülkelerdir. Göç veren ülkelerin hükümetleri göçü sınırlamada veya cesaretlendirmede önemli rol oynamaktadır. Neoklasik model, belirli bir grup insanın neden diğer ülkelere değil de belli bir ülkeye gittiğini açıklamamaktadır.

YENİ EKONOMİ KURAMI

1990’lı yıllarda **Oded Stark** tarafından geliştirilen teori göç kararının sadece bireyler tarafından değil, gruplar tarafından verildiğini, özellikle aile ve hane halkının etkili olduğunu, göçün bir aile stratejisi olduğunu öne sürmektedir. Buna göre, aile içinden bir ya da birkaç kişinin göç sürecine katılması ile aile geliri artmakla kalmayıp, aynı zamanda çeşitlenmekte, dolayısıyla bir tür güvence olmaktadır. Bu teori, görece olarak daha iyi gelire sahip kişilerin neden göç ettiklerini de açıklamakta yardımcı olabilmektedir. Gelirini göç süreci için riske edemeyen yoksul aile üyeleri ülkelerinde kalırken, daha fazla harcama yapabilecek üyeler ise göç sürecine katılmaktadır. Bu kurama göre, az gelişmiş ülkelere hane halkı, ailenin verimli gelir kaynaklarını daha etkin biçimde yönlendirebilir. Hane halkının bireyleri, ekonomik bunalımlar karşısında değişik stratejiler benimsemektedir. Kimi yerel ekonomide iş bulmakta, kimi aynı ülkenin başka bir bölgesinde çalışmakta, kimi de yurtdışında çalışma imkânı bulmaktadır. Anayurdun ekonomi dengesi bozulunca, hane halkı gelirini göç eden bireylerin yolladıkları paralar sayesinde dengelemektedir. Sonuç olarak, az gelişmiş ülkelere göçmenlerin gönderdikleri havaleler aile ve hane halklarının tüketim veya yeni yatırım yapma olanağı elde etmelerini sağlamaktadır. Yeni ekonomi kuramının temel varsayımı, hane halkı gelirini artırmasa bile ailenin girişimleriyle yeni gelir kaynakları oluşturabilmektedir. Ayrıca, Stark’a göre, haneler yurtdışına hane halkından göçmen yollarken sadece gelirlerini mutlak biçimde arttırmayı değil, aynı zamanda başka hanelere kıyasla “**görelî yoksulluklarını**” düzeltmeyi de hedeflemektedir. Göçün yalnızca iki ülke arasındaki gelir farklılıklarıyla değil, ayrıca güvenli iş şansı, yatırım sermayesine erişim ve uzun dönemli risk yönetimi ihtiyacı gibi etmenlerle de açıklanması gerekir. Yeni ekonomi kuramına göre göç kararı, kolektif bir aile kararıdır. Göçlerde bireyin değil ailenin ve hane halkının karar ve davranışları önemlidir. Bu anlamda uluslararası göç bir portföy yatırım kararıdır. Yeni Ekonomi kuramına göre, göçte üç temel finansal faktör yol açmaktadır: **diğergamlık** (aileye bağı nedeniyle kişinin kendi çıkarı dışında ailesinin çıkarlarını da düşünmesi ve bu çıkarlar doğrultusunda göç kararı alması), **güvence** (gelir şoklarını aşabilmek için insani ve sosyal gelişim) ve **yatırım** (hayatboyu göç planının bir parçası olarak anavatanda gerçekleştirilmeye çalışılan varlık birikimi). “Yeni Ekonomi” kuramının göç konusundaki düşünceleri şöyle özetlenebilir:

1. Göç araştırmalarında birey değil, aile, hane halkı ya da üretim ve tüketim alanında kültürel bir birlik gösteren topluluklar temel alınmalıdır.
2. Ücret farklılıkları olmadığı durumlarda da ailedeki riskleri azaltmak amacıyla göç kararı verebilir.
3. Uluslararası göç ve yerel istihdam ya da yerel üretim birbiri ile bağdaşmaz olgular değildir. Hane halkları hem göç hareketine hem de yerel faaliyetlere katılabilir. Hatta göç hareketi yerel ekonomik faaliyetler sermaye sıkıntısı çektiğinde çekici bir çözüm olarak düşünülebilir. Ayrıca, göçmen yollayan bölgelerdeki ekonomik gelişme de göç hareketini azaltan

bir durum yaratmayabilir.

4. Ülkeler arasındaki ücret farklılıkları ortadan kalksa bile, uluslararası göç durmayabilir. Göçmen yollayan ülkelerin değişik piyasalarındaki eşitsizlik ve dengesizlikler devam ettiği sürece göç devam eder.
5. Göçmen yollayan ülkelerde uygulanan hükümet politikalarında, fakir hane halkları yararlanamıyorsa, göç etme arzusu artabilir.
6. Gelir dağılımını etkileyen hükümet politikaları ve yeni ekonomik yapılar, bir kısım hanelerin görece yoksulluk anlayışlarını etkileyerek, onların göç etme isteğini ortadan kaldıracaktır.

İKİYE BÖLÜNÜŞ EMEK PİYASASI KURAMI

Bu kurama göre uluslararası emek göçü, büyük ölçüde gelişmiş ülkelerdeki talebe dayalı olarak gerçekleşmektedir ve bu toplumdaki işverenler veya onlar adına hükümetler tarafından başlatılmıştır. Buna göre, göçmen işçi talebi ekonominin yapısal gereksinimlerinden doğar; ücret teklifleri ve uluslararası ücret farkları emek göçünün oluşması için zorunluluk değildir. Göçmen kabul eden toplumdaki düşük düzeyli ücretler, göçmen işçilerin sayısı çoğalsa bile yükselmez. Ücretler, sosyal ve kurumsal mekanizmalar tarafından yerinde tutulur, arz ve talepteki değişimlere karşı bağımsız değildirler. Göç, endüstri sonrası toplumların ekonomisinde yapısal olarak oluşan **birincil sektör** ve **ikincil sektör** ayırımına bağlı olarak, bu toplumların ikinci sektördeki vasıfsız emek ihtiyaçlarını karşıladığı için artmaktadır. İkili işgücü piyasası teorisinin temel noktası şudur: Gelişmiş ülkelerde düşük seviyeli işgücüne sürekli bir talep olduğundan ve yerli işçiler kabul etmediği için göç sürekli olarak artmaktadır. Gelişmiş ekonomilerde gerek işgücü piyasasının genelinde gerekse işletme düzeyinde sermaye yoğun sektörler ile emek yoğun sektörlerin varlığına bağlı olarak işgücü piyasasında **ikili (tabakalı)** bir yapı bulunmaktadır. Sermaye yoğun birincil sektördeki işçiler ileri teknoloji ve donanım ile çalışan ve yaptıkları işler yoğun bilgi, maharet ve yetenek gerektiren nitelikli işçilerdir. İşverenler bu işçileri eğiterek onlara yatırım yaptıkları için kolayca onlardan vazgeçip işten çıkaramazlar. Sermaye ve nitelikli işgücü arasında birbirini tamamlayıcılık vardır. İstikrarsız istihdam koşullarının hüküm sürdüğü ikincil sektör işlerinde ise çoğu zaman göçmen işçiler niteliksiz işleri yapmaktadır ve ekonomik kriz dönemlerinde işlerine kolayca son verilebilir. Çalışma koşullarının ağırlığı ve işte ilerleme imkânlarının yokluğu yerli işçilerin bu işleri kabul etmesini zorlaştırmaktadır. Bu teoriye göre gelişmiş ülkelerdeki yerel hiyerarşi sıralamasının en altında yer alan yerli işçiler, istihdamın dalgalı olduğu, düşük ücretli ve genellikle niteliksiz olan ikincil sektör firmalarındaki “küçük düşürücü” işlerde çalışmaktansa, işsiz kalmayı tercih etmektedir. İşgücünün birincil ve ikincil sektörler arasında bölünmesi “ev sahibi” ülkedeki etnik bölünmeyle tipik olarak eklenmektedir. İkincil sektördeki niteliksiz işler için yerli işçi bulamayan işverenler, kendilerini yerel hiyerarşi sıralamasının bir parçası olarak görmeyen ve düşük statülü işleri kabul etmeye hazır olan göçmenlere dönmektedir. Göçmenler, sadece ücretle motive edilebildikleri için bu ücretler kendi ülkelerine kazandıklarından daha yüksektir. Bu teori göçü, modern sanayi toplumlarının yapısal ihtiyaçlarıyla bağlantılandırmakta ve daha çok gelişmiş alıcı ülkelerin göç motifleri üzerinde durmaktadır. Bu teoriye göre göç alan ülkelerin çekici faktörleri göç veren ülkelerin itici faktörlerinden daha önemlidir. Gelişmiş ülkelerde işgücü göçü ihtiyacı ekonomik yapı açısından gereklidir. Göç alan ülkelerdeki çekici faktörler, sabit yapıyla enflasyon, motivasyon problemleri, çift yönlü ekonomi, işgücü arzıdır. 1970’li yılların sonlarında **Michael J. Piore** tarafından geliştirilen teori göçün, sanayi toplumlarının sürekli bir gereksinimi olduğunu ileri sürmektedir. Göçmen işgücüne duyulan ihtiyaç sanayi toplumlarının yapısal özelliklerinden kaynaklanmaktadır, çünkü kapitalizm varlığını sürdürebilmek için olumsuz koşullarda düşük ücretlerle çalışabilecek kişilere ihtiyaç duymaktadır. Gelişmiş ülkelerdeki ekonomik yapılanma sermaye-yoğun birincil bir sektör ve onu destekleyen emek-yoğun ikincil bir sektörden oluşmaktadır. “İkiye Bölünmüş Piyasalar” kuramı, uluslararası göç hareketinin modern sanayi toplumlarının işgücü talebinden ileri geldiğini savunmaktadır. Bu kuramın önde gelen isimlerinden **Piore**’ye göre, uluslararası göç, gelişmiş ülkelerin ekonomik yapısının bir temel ögesi olan sürekli işgücü talebinden dolayı gerçekleşmektedir. “Bölünmüş iş piyasası” kuramının uluslararası göç ile ilgili ilkelerini özetleyecek olursak;

1. Göç hareketleri, büyük ölçüde gelişmiş ülkelerin işverenleri ya da onların adına hareket eden hükümetler tarafından açıklanan işgücü isteği ve istihdam kararına bağlı olarak oluşmaktadır.
2. Göçmen işçi isteği ekonominin yapısal gereksinimlerinden ve ücret önerilerinden çok istihdam uygulamalarından kaynaklandığı için, uluslararası ücret farklılıkları göçün ne yeterli ne de gerekli koşuludur.
3. Göçmen kabul eden ülkelerdeki düşük düzeyli ücretler göçmen işçi sayısının azalması ile yükselmez. Ücretleri düşük düzeyde tutan faktör, toplumsal ve kurumsal mekanizmalardır.
4. Göçmen işçilerin artması halinde düşük düzeyli ücretler daha da azalabilir, çünkü ücretlerin yükselmesini önleyen toplumsal ve kurumsal mekanizmalar ücret düşüklüğünü önleyememektedir.
5. Hükümetler ücret ve istihdam alanında oluşacak küçük değişiklikler yoluyla uluslararası göç hareketini etkileyemezler. Göçmenler, günümüz endüstri-sonrası toplumun ayrılmaz bir parçasıdır. Göçmenlik alanında değişiklik yapılmak isteniyorsa ve göç azaltılmak isteniyorsa, bu ancak dünya ekonomisinin yapısında yapılacak değişikliklerle mümkün olabilir.

GÖÇ SİSTEMLERİ KURAMI

Göç sistemleri kuramı, göç olgusuna uluslararası ilişkiler çerçevesinde, ekonomik ve politik temelli olarak yaklaşan bir kuramsal çerçevedir. Bu kurama göre iki ya da daha fazla ülke karşılıklı olarak göçmen değişimiyle bir göç sistemi ve ilişkiler zinciri oluşturmaktadır. Bu ilişki ve ilişkiler bütünü yakın iki ülke arasında gerçekleşebileceği gibi, birbirleriyle aralarında hayli mesafe bulunan ülkeler ve bölgeler arasında da kurulabilir. Meksika ve Amerika Birleşik

Devletleri arasındaki göç ve göçmen ilişkisi, yakın bir coğrafya üzerinde; Batı Afrika ve Fransa arasındaki göç ve göçmen ilişkisi de uzak iki coğrafya arasında gerçekleşen, göç sistemleri ilişkisine iyi birer örnek olabilirler. Bir göç sistemi birbirlerinden karşılıklı göçmen alan-veren iki yâda daha fazla ülke tarafından oluşturulur. Bu kurama göre göç hareketi, göç veren ve alan iki ülke arasındaki göçten önceki makro ve mikro düzeydeki ilişkiler temeline dayanmaktadır. Genel anlamda bu yaklaşıma göre, göç veren ve alan iki ülke arasında göçten önce tarihsel, politik ve sosyal bir ilişki mevcut ise göçün gerçekleşme olasılığı çok daha yüksektir.

Göç hareketlerini anlamak için hem mikro hem makro yapılara bakmak gerekmektedir. Makro yapılar, geniş çaplı yapısal faktörleri içermekte, mikro yapılar ise göçmenlerin inançları ve kendi içindeki bireysel hareketlerini kapsamaktadır. Makro yapılar dünya piyasasında devletler tarafından oluşturulan ve göçmen kontrolü ile ilgili olan yasal, politik, ekonomik düzenlemeleri ve ilişkileri/yapıları içermektedir. Dolayısıyla makro yapılar, dünya pazarındaki politik ve iktisadi gelişmeleri, devletler arası ilişkileri ve hukuk kurallarını, göçü önlemek, desteklemek veya yerleşimi kontrol etmek için göç alan ve veren ülkeler tarafından izlenen uygulamaları içerir. Mikro yapılar ise göçmenlerin kendileri tarafından geliştirilmiş enformel ağlardır. Göç ve yerleşme ile baş edebilmek için zincirleme göç kavramı daha önce literatürde kullanılan bu ağlara işaret eder. Göç gerçekleşirken resmi olan bağlar (makro) ile enformel bağlar (mikro) bir araya gelmektedir. Bu makro ve mikro yapılar, aracı yapılar denen bir dizi mekanizmayla birbirine bağlantılıdır. İşçi bulma örgütleri, avukatlar, acenteler, kaçakçılar ve diğer araçların birleşmesiyle bir göç endüstrisi ortaya çıkarır. Bu kuram göç hareketlerinin genellikle veren ve alan ülke arasında sömürgecilik, siyasal etkileşim, ticaret, yatırım ya da kültürel bağlarla dayanan ve önceden var olan bağlantılar üzerinden ortaya çıktığını savunmaktadır. Göç sistemine en iyi örneklerden biri, Türkiyeli göçmenlerin 1960'larda ve 1970'lerde Almanya'ya yaptıkları direkt işçi göçüdür.

Göç Sistemi yaklaşımı, belirli bir akımı veya gidilmek istenen yeri diğer olası akım veya gidilmek istenen yerler bağlamına koyarak, göç akımının her iki ucunu da inceler ve ilgili alanlar arasındaki bütün bağlantıları göz önüne alarak, sadece insanların hareketini değil ayrıca bilgi, mal, hizmet ve fikirlerin de hareketini içerir. Bu bağlantılar devletlerarası ilişkiler, sosyal karşılaşmalar, aile ve sosyal ağlar olarak sınıflandırılabilir. Sonuç olarak, göç sistemleri teorileri esas olarak göçe neden olan, onu şekillendiren ve devam ettiren faktörler üzerine odaklanmıştır. **Faist** göç sistemleri kuramının üç ana özelliğinden söz etmektedir:

1. Göç sistemleri kuramı göç sistemlerindeki süreçler üzerine yoğunlaşmaktadır. Hareket bir-defalık bir olay değildir, aksine zaman içinde bir olaylar silsilesini barındıran aktif bir süreçtir. Bu kuram, göçün içindeki bir parçada görülen değişimin bütün sistemleri etkilediği, döngüsel, birbirine bağlı, gelişim anlamında karmaşık ve kendi kendini değiştiren sistemler üzerine vurguda bulunan düşüncelere yönelmektedir.
2. Göç sistemleri kuramı insanlardan ziyade ülkeler arasındaki bağlantıların varlığı üzerine, mesela ticaret ve güvenlik anlaşmaları, kolonyal bağlarla mal, hizmet, bilgi ve fikir akışlarına vurguda bulunmuşlardır. Bu bağlantılar genelde göç akıntıları meydana gelmeden mevcuttur.
3. Son olarak sistem kuramcıları toplumsal ağ kuramını güçlü bir biçimde uygulamıştır. Bir ağ, bir bireysel ya da kolektif aktörler-bireyler, aileler, şirketler ve ulus-devletler bütünü olarak ve onları birleştiren ilişkiler anlamında tanımlanır.

DÜNYA SİSTEMİ (MERKEZ-ÇEVRE) GÖÇ KURAMI

Bu görüş, 1970'li yıllarda **Wallerstein, Amin, Galtung, Castle** ve **Kosack** tarafından ortaya atılmış ve 1980'li yıllarda **Castles, Sassen** ve **Portes** gibi akademisyenler tarafından geliştirilmiştir. Bu kuram, "merkez çevre" ilişkileri ya da "gelişmiş-az gelişmiş" ülkeler arası çıkara ve sömürüye dayanan ilişkileri vurgulayan alternatif bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımlara göre göç, modernleşmeyi ve gelişmeyi sağlayan bir mekanizmadan ziyade, göçmen işçi gönderen ülkelerdeki işgücü kaynaklarının gelişmiş ülkeler yararına kullanılmasına yaramakta ve gelişmekte olan ülkelerin sosyo-ekonomik gelişmelerini olumsuz bir biçimde etkilemektedir. **Wallerstein**'in kuramsal yaklaşımına göre, kapitalizm ve kapitalizmin çeşitli görüntüleri, günümüz ekonomisini ve buna bağlı olarak da göçlerin yapısını belirleyen temel unsurlardır. Wallerstein'a göre uluslararası göçün kökeni, ulusal ekonomilerde ortaya çıkan ikili pazar yapısı değil, 16. yy' dan bu yana genişleyen dünya pazarıdır. Kuramın geliştirdiği şemaya göre, merkezdeki kapitalist ağlar, kapitalist olmayan toplumların çevre dokularına sızmaya başlayınca çevredeki nüfus göç etmeye başlar. Buna göre, dünya sistemi teorisinde çevre ülkelerinin kontrolünde bulunan hammadde ve işgücü kapitalist yayılmanın sonucunda merkez ülkelerin kontrolüne geçmektedir. Gelişmiş merkez ülkelerde işçi açığı olması halinde, yoksul çevre ülkelerden merkez ülkelere işçi göçleri ortaya çıkmaktadır. Bu süreç, sömürgecilik olgusuyla da çok yakından ilgilidir. Entelektüel temellerini Marksist ekonomi-politikten alan dünya sistemi kuramı, dünya ekonomisindeki eşitsiz ekonomik ve siyasal güç dağılımına vurgu yapmaktadır. Göç, sermaye için bir çeşit ucuz emek olarak görülmektedir. Çevre bölgelerdeki toprak, hammadde ve emek dünya pazarlarının denetimi altına girdikçe göç akımları oluşmakta, bunların önemli bir kısmı da dış ülkelere yönelmektedir. İtme-çekme teorileri esas olarak, bireylerin gönüllü göçüne yoğunlaşma eğilimindeyken, dünya sistemi yaklaşımı ise sermayenin kitlesel emek gücü arayışına odaklanmaktadır. Çevre ülkelerden gelen nitelikli işgücü (beyin göçü) merkez ülkelerde düşük ücretle çalışmakta, böylece de üretim maliyetleri düşürülmektedir. Çevre ülkelerden merkeze doğru akan göç olgusunun bir diğer biçimi de vasıfsız işçilerin göçüdür. Merkez kapitalist ülkelerdeki sanayi firmaları, çevre ülkelerde montaja dayalı fabrikalar kurmaktadır. Çevredeki bu üretim ihracata yöneliktir ve daha çok kadın emeği gerektirmektedir. Kadın emeğinin kullanılması ücretleri düşürmekte ve yerel üretimleri krize sokarak erkek işçileri

daha fazla işsiz bırakmaktadır. Sonuç olarak, bu durum da göç etmeye hazır kitleler ortaya çıkmasına yol açmaktadır. **Castles**'in söylediği gibi, "bir kez açılan göç musluğunu kolayca kapatmak artık mümkün olmamaktadır". Özetleyecek olursak, dünya sistemleri kuramı şu ilkelere dayanmaktadır:

1. Küreselleşen ekonomi kapsamında kapitalizmin çevre ülkelere yeni pazarlar, hammadde ve emek arayışı içinde sızarak, var olan yapıları, sermaye birikiminin mantığı içinde dünya piyasasına entegre etmesi, bu bölgelerde var olan sosyal ve ekonomik yapıları bozar ve insanları geleneksel geçim yollarından yoksun bırakarak göçe zorlar.
2. Kapitalizmin çevre ülkelere girmesiyle, kırsal kesimde rekabete ayak uydurabilen daha büyük işletmeler ayakta kalırken, orta ve küçük ölçekli işletmelerin çökmesiyle geçim araçlarını kaybeden işsiz köylü kitlesi ya aynı ülkede kırsal bölgelerden kentlere ya da ülke dışına göç eder.
3. Gelişmiş dünyanın kapitalist piyasa sisteminin çevre ülkelere girişi, uluslararası göç akımını harekete geçiren doğal bir süreçtir.
4. Uluslararası işgücü akımı, uluslararası mallarla sermayenin akımını ters yönde izlemektedir. Kapitalist yatırım, çevre ülkelerinde köklerinden kopmuş, göçe hazır bir nüfus yaratmakta, bunun sonucunda ulus-ötesi hareketler doğmaktadır.
5. Uluslararası göç, piyasa ekonomisinin küreselleşmesinden kaynaklandığına göre, bu göçü önlemenin bir yolu, hükümetlerin deniz aşırı yatırım alanları ile çok uluslu şirketlerin finans faaliyetlerini denetlemektir.
6. Kapitalist ekonomiler kendi sınırlarının ötesinde yaptıkları yatırımları korumak için, gerektiğinde siyasal ve askeri müdahaleler başarısızlığa uğradığında bu kez merkez ülkelere yönelen sığınmacı ve mülteci göçlerine yol açmaktadır. Bu da uluslararası göçü besleyen bir başka faktördür.
7. Kapitalist dünya sisteminin ülkeler ve bölgeler arasında yarattığı ve derinleştirdiği eşitsizlikler ve göç veren ve alan ülkelerin yoksulluk ve refahları birbirlerinden bağımsız olgular değildir.

Eleştirisi: Çağdaş göçlerin oldukça karmaşık olan yapısını tatminkâr bir şekilde analiz edemeyecek kadar tek boyutludur. Sermayenin çıkarını her şeyin belirleyicisi olarak görüp bireylerin ya da grupların eylem ve isteklerini yeterince analiz etmemektedir.

GÖÇMEN İLİŞKİLER AĞI (NETWORK) KURAMI

Massey, göç ağını göçmenlerin aileleri, arkadaşları ve ülkelerinde kalan yakınları ile karşılıklı ilişkilerinin bir bütünü olarak tanımlamaktadır. Bu ağlar, göç sürecinin maliyetini ve risklerini azaltarak göç kanalları oluşmasına yol açmaktadır. Göç kanalları çoğaldıkça, göçmenler için daha fazla hedef ülke ve faaliyet alanı sunmaktadır. **Wilpert**'e göre göçmen ağı şu şekilde çalışmaktadır: "Öncü göçmenler öncelikle göç veren ve alan toplumlara birbirine bağlayan bir altyapı oluştururlar ve bu bağlantı göç veren toplumdaki diğer bireylere göçme olanağı sağlar. Yeni göç dalgaları, kurulmuş bu ağı harekete geçirir ve sonradan göç edenler ilk gelenlerin tecrübelerinden yararlanırlar. Zamanla göç kendi kendini devam ettiren bir hal alır". Göçmenlerin sahip olduğu ilişkiler ağı gerektiğinde başvurulabilecek, göçle ilgili yardım sağlayan ve problemlerin çözülmesini sağlayan sosyal bir sermayedir. Ayrıca, zaman içinde bu ilişki ağları göçmen gönderen ülkenin diğer katmanlarına da yayılmaktadır. Göç bir kez başladığında göçü yapan kişinin etrafındaki insanları da etkisi altına almaktadır. Enformel ağlar, kişisel ilişkileri, aile ve ev kalıplarını, arkadaş ve cemaat bağlarını, sosyal ve ekonomik konularda karşılıklı yardımlaşmayı kapsamaktadır. Bu tür bağlantılar bireyler ve gruplar için hayati kaynakları sağlar ve "**sosyal sermaye**" olarak da düşünülebilir. Ayrıca, ilişkiler ağı kuramına göre göçmenler arasındaki ekonomik ve siyasi bağlar da göz önüne alınmalıdır. Kurulan ilişki ağları, daha sonra kendini geliştirerek farklı alanlara kaymakta ve ağ giderek daha kompleks hale gelmektedir. Küreselleşmenin belirtilerinden biri olan iletişim ve ulaşım teknolojilerinin hızlı değişimi, göçmenlerin geldikleri yerlerle yakın ilişkilerini sürdürmesini gittikçe daha da kolaylaştırıyor. Bu gelişmeler aynı zamanda insanların ekonomik, sosyal, ya da kültürel bağlarının olduğu bir takım yerler arasında düzenli olarak gidip-gelmelerinde olduğu gibi tekrarlanan göç hareketlerini ve dolaşımın büyüklüğünü kolaylaştırmaktadır. İşte bu toplumlar arasında düzenli gidiş-gelişlerin artması durumuna **ulus-aşırılığa** denilmektedir. Ulus-aşırıcılık, küreselleşme bağlamında, birbirinden uzakta olan ve uzaktan iletişim kuran sanal cemaatler olarak akrabalığa, komşuluğa veya işyeri temelli eski yüz yüze cemaatlere doğru ilerleyebilmektedir. **Faist**, bu durumu **Devlet-aşırı Alan** kavramıyla açıklamaktadır. Devlet-aşırı alanlar, kişiler ile kolektif topluluklar arasında ortaya çıkan ve egemen devletlerin sınırlarını aşan ekonomik, siyasal ve kültürel bağları ifade etmektedir. Aile bağlantıları göçü mümkün kılan kültürel ve finansal sermayeyi de sağlar. Belli bireyler, gruplar veya kurumlar, göçmenlerin göç edecekleri ülkenin siyasal ya da ekonomik kurumlar arasında aracı rol üstlenebilir. Bu durum göçmenler ve göç edilecek ülkeler arasında bağlantılar kuran ve göçmenlerin göç etmesini bir şekilde sağlayan "aracı yapıları" doğurmuştur. Bu durum göç etmek isteyenlerin parasıyla ayakta duran bir "**göç endüstrisi**" ortaya çıkmaktadır. Aracı "**ara yapılar**" ise, göçmenler ile siyasal ve ekonomik kurumlara arasında aracı rol üstlenen bireyler, gruplar ve kurumları kapsamaktadır. Bu ara yapılar, **işçi bulma örgütleri, avukatlar, acenteler, kaçakçılar** ve **diğer aracılar** gibi çok sayıda yapıdan meydana gelir. **Castles-Miller**, küreselleşme bağlamında birbirlerinden uzakta olan ve uzaktan iletişim kuran insanların bu ağlar vasıtasıyla "**ulusaşırı cemaatler**" oluşturduklarını ve mevcut koşullarda bu cemaatlerin hızla çoğaldığını savunur. Castles-Miller, içinde bulunduğumuz çağı **göçler çağı** olarak adlandırmakta ve bu koşulların kalıcı olacağını ifade etmektedirler. İlişkiler ağı kuramının dayandığı temel prensipler şöyle sıralanabilir:

1. Göçmen ilişkiler ağları, göç hareketini özendirme yoluyla göç etme isteğini sürekli olarak canlı tutmakta ve yaygınlaştırmaktadır.
2. Ücret farklılığı önemini kaybetmektedir çünkü göçmen ilişkiler ağı göçün yol açtığı masrafları ve içerdiği riskleri azaltmaktadır.
3. Kendi anayurtlarındaki potansiyel göçmenler ve ağa yeni katılanlar için yabancı toplumdaki fırsatlar ve resmi yapılanmalar hakkında haber kanalları gibi hizmet verirler.

4. Göçmenler arasında ilişkiler ağı bir kez kurulduğunda, hükümetlerin bunu denetlemesi ve kontrol etmesi oldukça zordur.
5. Göçmen ilişkiler ağı, gönderen ülke topluluğunu daha fazla temsil eder hale gelebilmektedir. Göçmen ilişkiler ağı pekiştikçe, göçün sosyo-ekonomik nedenleri belirsizleşmeye başlamaktadır.
6. Göçmenlerin aile birleşmeleri yoluyla bir araya gelmesini hedefleyen politikalar göçmen ilişki ağları gittikçe daha da güçlendirmektedir.
7. Ağlar, zaman zaman göçmenleri yeni gittikleri toplumdan yalıtırlar ve onların kendi yurtlarıyla ilişkilerinin devamını sağlarlar.
8. Ağlar, göçün başlangıcını ve hedef yerini etkileyerek önemli ölçüde kimlerin göçeceğini belirlerler.

Demografi ve Nüfus

Demografi, insan nüfusunu çalışan bir bilim dalıdır. İnsan nüfusuyla ilgili üç temel süreci ele alır: Doğum, göç ve ölüm.

NÜFUS YAPISINI OLUŞTURAN ÖZELLİKLER

Bir coğrafi bölgede ve bir zaman dilimi içinde, nüfus yapısını oluşturan temel özellikler, yaş ve cinsiyet gibi biyolojik özelliklerle gelir, eğitim durumu, medeni durum, etnik/ırk özellikleri gibi sosyo-ekonomik ve kültürel özelliklerden oluşur.

Yaş ve Cinsiyet: Cinsiyet yapısı, doğumda belirlenen cinsiyete göre, iki alt kategoriden oluşur: Kadın ve erkek. Yaş yapısı ise genellikle beş sınıf aralığının oluşturduğu gruplar halinde verilir. Örneğin, 25-29 yaş grubu, beş sınıf aralığından oluşur. 2010 yılında, Türkiye’de erkek nüfusu kadın nüfusundan daha fazladır. Bu durum, yaş ve cinsiyetle ilgili olarak iki farklı özelliğe işaret eder: Nüfusun genç bir nüfus olduğu ve daha fazla sayıda erkek doğduğu halde kadınların erkeklerden daha uzun süre yaşadığıdır.

Cinsiyet Oranı = (Toplam Erkek Sayısı / Toplam Kadın Sayısı) × 100 (Her 100 kadına düşen erkek sayısı)

Cinsiyet Oranı = (37,043,182 / 36,679,806) × 100 = 100.9

Türkiye’de, her 100 kadına, 100.9 erkek düşmektedir. Kural olarak, cinsiyet oranının yüksek çıkması, nüfusun genç bir nüfus olduğunun göstergesidir. Cinsiyet oranındaki en yüksek değere, 0-4 yaş grubu arasında rastlanmaktadır. Yaş arttıkça, cinsiyet oranlarında düşüş gözlenmektedir. Ayrıca, 2010 yılında, Türkiye’de toplam nüfusun üçte birini (%34.11), 19 yaş ve altı grup oluşturmaktadır.

Yalnızca, cinsiyet ve yaş grupları tablolarına bakarak yapabileceğimiz diğer bir yorum ise ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin göstergelerinden biri olarak kabul edilen, Bağımlılık Oranı’nın hesaplanmasıdır. Bağımlı nüfusun (14 yaş ve altı nüfusla 65 yaş ve üzeri nüfusun toplamı) çalışabilir durumda olan nüfusa oranına ‘Bağımlılık Oranı’ denir.

Bağımlılık Oranı = (14 yaş ve altı nüfus + 65 yaş ve üzeri nüfus / 15-64 yaş arası nüfus) × 100 (Her 100 Çalışabilir durumda olan kişiye düşen bağımlı sayısı).

Bağımlılık oranının yüksek çıkması, o ülkenin gelişmekte olan ülkelerden biri olduğunun göstergesi olarak kabul edilir. Kadınların doğurganlık dönemi, genel olarak, 14-49 yaş arasında kabul edilir. Doğurganlık, 10’lu yaşların sonlarına doğru tırmarıya geçer ve en yüksek olduğu dönem, 20’li yaşlardır. 40’lı yaşların ortalarına doğru, göz ardı edilebilecek derecede azalma gözlenir. Her yaş grubu için, erkek ölümleri kadın ölümlerinden daha fazladır. 15 yaşından küçük nüfusun en yoğun olduğu kıtalar Afrika, Asya’nın bir kısmı, Latin Amerika ve Karaipler’dir. Bu kıtalarda bağımlılık oranının görece olarak yüksek olması, kıta bazında az gelişmişlik göstergesidir. Avrupa, Kuzey Amerika ve Okyanusya’da, 15 yaşından küçük nüfus azalmakla birlikte, 65 yaş ve üzeri nüfusta artış görülmektedir. Bu kıtalar, aynı zamanda, ekonomik açıdan gelişmiş kıtalar olarak bilinmektedir. 15 yaş altı nüfusun yüksek olduğu geçiş öncesi ülkelerde, 65 yaş ve üzeri nüfus yüzdesi daha düşüktür. Buna karşılık, geçiş sonrası ülkelerde 15 yaş altı nüfusun daha düşük; 65 yaş üzeri nüfusun daha yüksek olduğu gözlenmektedir. **Yaukey** ve **Anderton**’a göre, nüfusun yaşlı olması, gelişmiş ülkelerin bir özelliğidir.

Nüfus Yapısını Oluşturan Diğer Değişkenler: Demografların ve sosyal bilimcilerin, toplum yapısı ve nüfus analizinde kullandığı değişkenler, iki temel sınıflandırma altında toplanabilir: **Toplumsal farklılaşmayı ölçen değişkenler** ve **toplumsal tabakalaşmayı ölçen değişkenler**. Toplumsal farklılaşmayı ölçen değişkenlerden, hane yapısı ve evlilik ile etnisite/ırk, toplumsal tabakalaşmayı ölçen değişkenlerden de meslek ve gelir.

Evlilik ve boşanma istatistikleri, hane yapısı hakkında önemli bilgiler verir. Örneğin, 2006 yılında yapılan Aile Yapısı Araştırması’na göre, Türkiye’de hane yapısının %80.7’sini çekirdek aileler, %13’ünü geniş aileler, %6’sını tek kişilik haneler, %0.3’ünü ise öğrenciler/işçilerin yaşadığı haneler oluşturmaktadır. 2006 yılı için kadın başına düşen çocuk sayısı 2.10 çocuk olarak gözlenmiştir. Bireylerin evlilik sayısına bakıldığında, bir kez evlenenler nüfusun %95.7’sini; iki kez evlenenler %4.0’ünü; üç ya da daha fazla evlenenler ise nüfusun %0.3’ünü oluşturmaktadır. İlk evlilik yaşı, her iki cinsiyet için de 18-24 yaş kategorisinde yoğunlaşmaktadır. Erkeklerin %58.2’si, kadınların 58.7’si ilk evliliklerini 18-24 yaşları arasında yapmıştır. Türkiye genelinde yapılan evliliklerin %85.9’unu hem resmi hem dini nikahın yapıldığı evlilikler oluşturmaktadır. Yalnızca resmi nikah yapanlar %9.7’yi; yalnızca dini nikah yapanlar %3.7’yi; nikahsız beraberlik yaşayanlar ise % 0.6’yı oluşturmaktadır. İstanbul hariç, bölge bazında değerlendirildiğinde yalnızca resmi nikahı tercih

edildiği iki bölge Akdeniz (%13.7) ve Orta Anadolu'dur (%13.6). Yalnızca dini nikahın en yoğun olarak gözlendiği bölge, %16.1 ile Güneydoğu Anadolu'dur. Akraba evliliği yapanların oranı, Türkiye genelinde %20.9'dur. Bölgesel dağılıma göre, en yoğun olarak akraba evliliklerinin görüldüğü bölge, % 40.4 ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'dir. Türkiye genelinde, 2008 yılında boşanma oranı incelendiğinde, her 1000 evlilikten 1.4'ünün boşanma ile sonuçlandığı görülmektedir. En yoğun boşanma oranı, 16 yıl ya da daha uzun süreli evliliklerde görülmektedir. 2008'de bu oran, 16 yıl ve daha fazla süren evlilikler için % 23.1 olarak gözlenmiştir. Boşanma için eşik noktasını oluşturan yıllar, 6-10 ile 16 yıl ve üzeri süren evliliklerdir. Toplumsal farklılaşmayı gösteren diğer önemli değişken, **etnisite/ırk**tir. Etnisite/ırk sınıflaması, oldukça sorunlu bir alandır. Örneğin Koreliler, Çinliler, Japonlar kendilerini Asya'lı olarak değil, Koreli, Çinli ya da Japon olarak tanımlamaktadır. Ten renginin kullanılması da aynı biçimde sorunlu bir durumdur. Kuzey Amerika'da ırk kombinasyonunu anlatabilmek için Beyazlar, Hispanik (İspanyol kökenli) Amerikalılar, Asyalılar, Afro-Amerikalılar ve Yerliler (Indian, Eskimo, Aluets) sınıflandırması yaygın olarak kullanılmaktadır. Birleşik Devletler'de, 1998 yılında nüfusun %72.3'ünü oluşturan Avrupa kökenli beyazlar, en zengin sınıfı oluşturmaktadır. Nüfusun %3.6'sını oluşturan Asya ve Pasifik kökenliler (Japonlar v.s), ikinci en yüksek gelir seviyesine sahip grup olduğu gözlenmiştir. Toplumsal tabakalaşmayı ölçen iki önemli değişken, meslek ve gelirdir. Toplumsal eşitsizliklerin oluşmasında doğuştan gelen statü (kişinin doğumla birlikte taşıdığı, ırk v.s.) gibi özellikleri ile başarılı statü (örneğin kişinin eğitim gibi hayattaki başarıları) etkili olmaktadır. Meslek ve gelir, başarılı statüde yer almaktadır. Yüksek gelir sağlayan prestijli mesleklerin eğitime dayandığı, eğitimin ise kişinin başarısına dayandığı varsayılır. Oysaki, eşitsizliklerde doğuştan gelen statü ile başarılı statü arasında yakın bir ilişki olduğu etnisite/ırk, eğitim, gelir, meslek dağılımının incelendiği nüfus istatistiklerinde gözlenebilir.

DEMOGRAFİK SÜREÇLER

Doğum ve Doğurganlık

Demograflar, aynı süreci anlatmak için farklı terimler kullanırlar. Örneğin doğum, yeni doğan kişinin bakışından olayı tanımlar. İnsanlar yaşamlarında yalnızca bir kere, belli bir zamanda ve belli bir yerde dünyaya gelirler. Doğurganlık, bir ebeveynin, annenin statüsünü tanımlar. Doğum gerçekleştiğinde, ebeveynin statüsü bir puan artar. Her doğum gerçekleştiğinde statü puanı bir puan eklenerek artmaya devam eder. Annenin açısından, üreme yaşamı boyunca doğum pek çok kez gerçekleşebilir. Doğumla doğurganlık arasındaki fark, oranların hesaplanmasında farklı nüfus istatistikleri kullanılmalarıdır. Doğum ölçümü (Kaba Doğum Hızı), toplum nüfus üzerinden ölçüm yaparken; Doğurganlık Hızı (Genel Doğurganlık Hızı), doğurganlık çağındaki kadınların toplamı üzerinden hesaplanır. Üreme/yenilenme bir nüfusun ya da alt nüfusun, kuşaktan kuşağa nüfus büyüklüğünü sürdürebilme kapasitesidir.

Kaba Doğum Hızı: Kaba Doğum Hızı, bir yıl içinde tüm yaş grubundan annelerin yaptıkları doğum sayısının, genel nüfusa oranlamasıdır. 1000 kişiye düşen oranı gösterir.

$$\text{Kaba Doğum Hızı} = (\text{Doğum sayısı} / \text{Genel nüfus sayısı}) \times 1000$$

2008 yılında, Türkiye'de Kaba Doğum Hızı binde 17.8 olarak gerçekleşmiştir. Diğer bir deyişle, her 1000 kişiye düşen doğum sayısı 17.8'dir. 2001 yılı ile karşılaştırıldığında Kaba Doğum Hızı'nda azalma gözlenmektedir.

Genel Doğurganlık Hızı: Genel Doğurganlık Hızı, doğurganlık yaşına bağlı bir ölçümdür. Bir yıl içinde meydana gelen doğum sayısının, yıl ortasında doğurganlık yaşında olan kadınların sayısına oranlamasıyla oluşur. Her 1000 kadına düşen doğurganlık oranını gösterir. Kadınların doğurganlık yaşı olarak 15-49 değil, 15-44 yaş aralığı kullanılmaktadır.

$$\text{Genel Doğurganlık Hızı} = (\text{Doğum sayısı} / \text{15-44 yaş arasındaki kadın nüfusu}) \times 1000$$

Türkiye'de 2001-2008 yılları arasında, Genel Doğurganlık Hızı'nda düşüş gözlenmektedir. 2001 yılında Genel Doğurganlık Hızı binde 83.8, 2008 yılında ise binde 74.2 olarak gerçekleşmiştir.

Yaş Gruplarına Göre Doğurganlık Hızı (YGGDH): Yaş Gruplarına Göre Doğurganlık Hızı, bir yıl boyunca, bir yaş grubunda yer alan kadınlara düşen doğum sayısıdır. Yıl ortasındaki sayı dikkate alınır. Her 1000 kadına düşen doğum sayısı olarak hesaplanır.

$$\text{Yaş Gruplarına Göre Doğurganlık Hızı} = (\text{Belli Bir Yaş Grubunun Yaptığı Doğum Sayısı} / \text{Belli Bir Yaş Grubunda Yer Alan Toplam Kadın Sayısı}) \times 1000$$

Örneğin, 2020 yılında A ülkesinde 20-24 yaş grubunda yer alan kadınların yaptığı doğum sayısı 20000; yıl ortası verilerine göre 20-24 yaş grubunda bulunan kadın sayısı 40000 olarak kabul edilirse, A ülkesinde 2020 yılında 20-24 yaş grubunun YGGDH'si nedir?

$$\text{A ülkesi YGGDH} = (20000 / 40000) \times 1000 = 500 \text{ (2020 yılında A ülkesinde 20-24 yaş grubunda yer alan her 1000 kadına düşen doğum sayısı 500'dür).}$$

Toplam Doğurganlık Hızı: Toplam Doğurganlık Hızı, Yaş Gruplarına Göre Doğurganlık Hızı dikkate alınarak hesaplanır. Tüm yaş gruplarındaki doğurganlık hızının ağırlıklı toplamı alınarak, yaş grubunun sınıf aralığını oluşturan beş ile çarpılır. Örneğin, A ülkesinde 2020 yılında Yaş Gruplarına Göre Doğurganlık Hızı toplamı, her 1000 kadına 414 çocuk olarak bulunduğunu varsayarsak, bu ülkede Toplam Doğurganlık Hızı (doğurganlık çağındaki kadın başına düşen çocuk sayısı) nedir?

A ülkesi Toplam Doğurganlık Hızı = $414 \times 5 = 2070$ (Her 1000 kadına 2070 çocuk düşmektedir).

Elde edilen çocuk sayısı 1000'e bölüldüğünde: Toplam Doğurganlık Hızı /Kadın başına düşen çocuk sayısı = $2070 / 1000 = 2.07$ 'tir. Doğurganlık çağındaki her kadın başına 2.07 çocuk düşmektedir. 2008 yılında, Türkiye'de doğurganlık çağındaki kadın başına düşen çocuk sayısı, 2.10 olarak bulunmuştur. 2001 yılındaki 2.37 olarak bulunan çocuk sayısı ile kıyaslandığında az bir düşüş gerçekleştiği gözlenmektedir.

Nüfus Kuramları

Nüfus artışını etkileyen faktörleri açıklamak için, **Malthus**, nüfusun kontrol edilmediğinde geometrik oranla artarken; yiyecek üretiminin aritmetik oranla arttığını, bu nedenle, insan toplumlarında nüfus artışını kontrol edecek mekanizmalar geliştirildiğini; **Sadler**, doğurganlığın nüfus yoğunluğuyla ters orantılı olduğunu; **Doubleday**, beslenme türünün doğurganlığı etkilediğini; **Dumont**, sosyal damarların yoğun olduğu yerde doğurganlığın düşük olduğunu; **Fetter**, doğurganlıkta insan davranışlarındaki iradenin belirleyici olduğunu; **Nitti**, bireyselliğin yüksek olduğu toplumlarda doğurganlığın düşük olduğunu; **Brettano**, zevke düşkün insanoğlunun, artan zenginlikle daha farklı eğlencelere yöneldiği için doğurganlığın düştüğünü; **Ungern-Sternberg** ise akılcı zihniyetin toplumun tüm sınıflarına hakim olmasıyla doğurganlığın düştüğünü savunur. Nüfus kuramları içinde en ünlüsü, Malthus'un nüfus artışının sınırlarıyla ilgili kuramıdır. Diğer kuramlar, kendilerini, Malthus'a yakınlık ya da uzaklık derecelerine göre konumlandırır.

Nüfus Artışının Sınırları

Malthus, 1789 yılında yazdığı '**Nüfus İlkesi Üzerine Bir Çalışma**' adlı kitabında, insanın mükemmelliği görüşünü reddederek, kuramına iki temel önermeyle başlar:

- Yiyecek insan için zorunludur.
- Cinsler arasındaki çekim (tutku) zorunludur ve hemen hemen şu andaki durumunda olduğu gibi devam edecektir.

İnsanlıkla ilgili bu iki kanun, aynı zamanda, doğa kanunudur. Bu konuda henüz bir değişime şahit olunmamıştır. Kontrol edilmediğinde nüfus, geometrik oranla artarken (2, 4, 8, 16, 32, 64 v.s.); yiyecek üretimi, aritmetik oranla (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 v.s.) artar. Buna göre, nüfusun gücü, yeryüzünün insan için yiyecek üretebilme gücünden daha fazladır. İnsan için, yiyeceği zorunlu kılan doğa kanunu nedeniyle bu iki eşit olmayan güç, dengede tutulmalıdır. Malthus'a göre, evlilik kanunu kurumsallaşsın ya da kurumsallaşmasın, tek kadına bağlanma, doğanın ve ahlakın kanunu gibi görünmektedir. Malthus, Birleşik Devletler'de, Avrupa'daki modern devletlerden daha fazla ölçüde yiyecek bolluğu olduğu, yaşamın saf ve basit, erken evlilikler üzerindeki kontrolün ise çok az olduğunu söyleyerek, böyle bir ortamda kontrolsüz nüfus büyümesinin nasıl gerçekleştiğini anlamaya çalışır. Böyle bir ortamda, nüfusun her 25 yılda bir, kendini ikiye katladığı görülmüştür. Diğer bir deyişle, nüfus kontrol edilmediğinde, her 25 yılda bir kendini ikiye katlar ya da geometrik oranla artar. Yiyecek üretim, ise aritmetik olarak artar. Malthus, büyük bir göçün yabancı bir yerde, tanımayan bir iklimde yaşamak, kişinin arkadaşlarından, ailesinden, toprağından kopmak olduğunu, bu durumda büyük bir mutsuzluk anlamına geldiğini, çok az sayıda insanın başka bir yere gitmek isteyeceğini söyler. Bu nedenle, insanlar tarafından, insan nüfusu üzerinde kontrol uygulanmaktadır. Malthus'a göre, nüfusun artışını kontrol etmek için, insan toplumunda uygulanan başlıca iki kontrol mekanizması bulunmaktadır:

1. Ölüm hızını arttıran pozitif kontrol mekanizması (açlık, hastalık, savaşlar)
2. Doğum hızını düşüren önleyici kontrol mekanizması (kürtaj, doğum kontrolü, evliliğin ertelenmesi)

Malthus, 1803'te çalışmasının ikinci basımında, üçüncü kontrol mekanizması olarak **ahlaki kısıtlamayı** eklemiş ve detaylı olarak açıklamıştır. Önleyici kontrol mekanizmasında yer alan, evliliğin ileri yaşlara ertelenmesi, tek başına nüfusu sınırlayıcı olmayacaktır. Evliliğin, aynı zamanda tamamen ahlâki olması (gayrimeşru ilişkinin olmaması) gerekir; çünkü, evlilik gerçekleştikten sonra artık, hiçbir yapay önleyici mekanizma uygulanmamalıdır.

Yoğunluk

Kuramını oluşturduğu çalışmasının büyük çoğunluğunu, Malthus'un kuramını çürütmeye ayıran, **Thomas Sadler**'in geliştirdiği nüfus kanunu iki ilkeye dayanır:

1. Doğurganlık nüfus yoğunluğu ile ters orantılıdır. Diğer durumlar sabit tutulduğunda, evliliklerin sayısı nüfus yoğunluğuna göre değişir. Burada kısıtlayıcı olan, yalnızca mekân değildir. Üzerinde yaşanan mekânın, nüfusu besleme kalitesi de önemlidir. Örneğin, dağlık yerlerle, buz altındaki yerler, daha verimli toprakların bulunduğu bölgelerle kıyaslanamaz.
2. Doğurganlık, ölüm hızı ile doğrudan değişir. Diğer bir deyişle, doğurganlığın yüksek olduğu yerde, ölüm hızı da yüksektir. Sadler, yoğunluk ilkesinin kır ile kent farklılığını ve üst sınıflardaki düşük doğurganlığı da açıkladığını savunur.

Beslenme Prensibi

Thomas A. Doubleday, bitkiler ve hayvanların üremesi üzerinde beslenmenin yarattığı etkileri inceleyerek, elde

edilen sonuçların insan doğurganlığı için de geçerli olabileceğini savunur. Bitkilerin çok fazla beslendiği zaman, tohum vermediklerini, daha zor çevre şartlarında ise daha fazla çiçeklendiğini ve yenildiğini gösteren deneylerin, hayvanlar dünyası için de geçerli olduğunu, ne zaman bir tür yok olma tehlikesiyle karşılaşsa, doğurganlığının arttığını söyleyerek söz konusu sonuçları, insan toplumuna uyarlar.

Sosyal Damarlar: *Dumont*, Malthus'un nüfus ilkesinin tek olmadığını, doğurganlık kalıplarındaki değişimleri açıklayan iki nüfus ilkesi daha bulunduğundan söz eder. **Bunlardan ilki**, insanların hayvanlar gibi yaşadığı, ürettikleri yerine bulduklarını yedikleri Malthuscu ilke; **ikincisi**, Guillard'ın nüfusun oranının otomatik olarak 'ekmeğin olduğu yerde' insanın doğduğu ilkesidir. Böyle bir toplumda hayatın anlamı, emek ve birikim olduğunda; doğum oranlarının mevcut iş imkânlarına göre değiştiğini, böylece, Malthus'un sefalet ve ahlâk düşkünlüğü gibi kontrol mekanizmalarının gereksiz olduğu toplumlar bulunduğunu söyler. **Üçüncü ilke** ise Dumont'un önerdiği, medeni toplumları yöneten '**Sosyal Damarlar**' ilkesidir. Bu ilke, tüm toplumlarda prestij toplumsal hiyerarşisi olduğunu; değerler, toplumdan topluma farklılık gösterse de, her toplumda bazı insanların diğerlerinden daha prestijli olduğunu vurgular. Toplumsal moleküller, parlak ideallere doğru yükselmek için çekilirler. Dumont'a göre, sosyal statüyü yükseltmek için harekete geçirici dürtü, politik güç ya da zenginlik değildir. Bunlar, zevk, zarafet, lüks, gerçeğe ve adalete duyulan sevgi, hatta genelin iyiliği adına kendini feda edebilmek olan ideallerdir. Sosyal Damarlar, bir toplum üyesinin, o toplumun değerlerine göre saygınlık kazanabilmek için, ortaya çıkan bireysel dürtülerini anlatır. Sosyal Damarlar, tüm medeni toplumlarda görülmekle birlikte, hepsinde eşit derecede işlemez. En zayıf olduğu toplumlar, statü ve kastın, bireysel gelişime katı engeller koyduğu toplumlardır.

Gönüllülük: *Fetter*'in, Gönüllülük yaklaşımına göre, hiçbir nüfus ilkesi, tek başına, doğurganlık kalıplarındaki değişimi açıklamak için yeterli değildir. Demografik değişimlerde, yiyecek üretiminin sınırlarının, nüfus üzerindeki kısıtlayıcı etkisinin olduğunu, ama, insanların ilerleme vasıtasıyla, yalnızca fiziksel zorunluluklar nedeniyle, hareket etme durumundan belli bir özgürlüğe kavuştuklarını, böylece insan davranışlarında iradenin belirleyici olduğu görüşünü savunur. Gönüllülük yaklaşımı, insanın üreme davranışını incelemek için, toplumu sınıflara bölerek bu sınıflarda ailenin işlevini inceler. Üretim birimi olarak, ailede çocuğun ekonomik değeri zengin ve yoksul sınıflarda farklıdır. Üst sınıflarda çocuk aile harcamalarının artmasına neden olur. Yoksul sınıflarda ise aile bütçesine katkıda bulunur.

Artan Bireysellik Kuramı

Francesco S. Nitti, bireyselliğin nüfus büyüklüğü üzerindeki etkisini inceleyen, yeni bir nüfus kuramı ilkesi geliştirmiştir. Bireyselliğin güçlü biçimde geliştiği, toplumsallaşmanın bireysel aktiviteyi ortadan kaldırmadığı, zenginliğin bölündüğü, eşitsizliğin sosyal nedeninin işbirliğinin daha üst bir formuyla ortadan kaldırıldığı toplumlarda, doğum hızı yiyecek hızına eşitlenir ve demografik evrim, geçmişte olduğu gibi, bir korku ve terör unsuru olmaktan çıkar. Toplumsal örgütlenme türü, bireyselliğin en üst düzeye ulaşmasında çok önemli bir yere sahiptir. Nitti'nin ideal toplumunda, ne toplumsal dayanışmayı yok edecek derecede yarışmacılık ve egoizm vardır ne de bireyselliği ortadan kaldıracak kadar topluluk merkezli bir yapı vardır.

Artan Zenginlik Kuramı

L. Brentano'ya göre, insanoğlu zevk düşkünü bir yaratıktır. Zevklerin ise maddi bir temeli vardır. Yoksul sınıfların alternatif zevkleri, oldukça sınırlıdır. Örneğin, maden işçilerinde görülen yüksek doğurganlığın nedeni, günlük yaşamlarından kaynaklanır. Maddi ve psikolojik olarak zor şartlar altında yaşayan, günlerini yeraltında geçiren maden işçileri için kitaplar, seyahat, entelektüel merak ve estetik tatmin kaynakları olmaktan uzaktır. Güneşi görmeden eve geç saatlerde dönen bu insanlar için, yıpratıcı yaşamlarının telafisini aşırı cinsellik karşılar. Zenginlerde ise durum tamamen farklıdır. Evin dışında, ulaşabilecekleri çok sayıda zevk kaynağı bulunmaktadır. Ayrıca, zenginler arasında, çocuklara 'mükemmelleştirilecek yeni bir karakter' olarak bakılmaktadır çünkü, miktar değil, kalite önemlidir. Eğitim ve kariyer için hazırlama gerekliliği, çocukların aile üzerindeki yükünü artırmaktadır.

Doğurganlıkta Azalma ve Akılcılık

Roderich von Ungern-Sternberg, yalnızca üst sınıflarda değil, proleterya arasında da doğurganlıktaki düşüşün nedenini, biyolojik değil, tamamen zihinsel olduğunu söyler. Avrupa medeniyeti sınırları içinde, doğurganlıkta gözlenen düşüş, tüm sınıfları aynı biçimde etkileyen, kapitalist mentaliteden kaynaklanmaktadır. Burjuvazi arasında kapitalist mentalitenin gelişmesi, dürtülere uyan, anlık davranışlarda bulunan, zevk eğilimli mentaliteyi yok etmeye başlayarak, akılcı bir mentalitenin gelişmesini sağlamıştır.

Ölüm ve Morbidite

Morbidite sonu ölümle bitecek hastalıkları, salgınları açıklamak için kullanılır. Demografik açıdan ölüm, fiziksel yok oluş vasıtasıyla, bir nüfusun azalmasını anlatan bir süreçtir. Demografide ölüm, genel anlamda kullanıldığında, nedene bağlı ölümleri ve yaşa bağlı ölümleri dikkate almaz. Bu konularla ilgili olarak ayrıca, yaşa bağlı ve nedene bağlı ölüm ölçümleri gerekir. Ölümle değişimli olarak kullanılmasına rağmen; morbidite, daha çok, patolojik ve anormal bir durumu anlatır.

1) Morbidite Hızı: Bir hastalığın, ne kadar sıklıkla meydana geldiğinin hesaplanmasında iki temel yaklaşım kullanılır. Belli bir zamanda ya da zaman aralığında, belli bir hastalığa sahip olan bireylerin, nüfus içindeki oranını gösteren yaygınlık ölçümü ve belli bir zamanda, genellikle bir yıl içinde bir hastalıkla ilgili yeni teşhis edilmiş vakaların sayısını

gösteren vaka ölçümüdür.

Yaygınlık = (Belli bir hastalığı olan kişi sayısı / Toplam nüfus sayısı) × 100

Vaka Ölçümü = (Bir yılda yeni teşhis edilmiş hastalık sayısı / Hastalığın görüldüğü nüfus sayısı) × 100,000

2) Kaba Ölüm Hızı: Kaba Ölüm Hızı, bir yıllık süre içinde, bir nüfusta meydana gelen ölüm sayısının, her 1000 yaşayan kişiye düşen oranıdır. Toplam nüfusun, yıl ortasındaki büyüklüğü alınır.

Kaba Ölüm Hızı = (Ölüm sayısı / Toplam nüfus büyüklüğü) × 1000

3) Yaşa Bağlı Ölüm Hızı: Yaşa Bağlı Ölüm Hızı da bir yıl içinde, belli bir yaş aralığında meydana gelen ölüm sayısının, aynı yaş grubunda yer alan toplam nüfusa oranıdır. Her 1000 yaşayan kişiye düşen ölüm sayısı olarak yorumlanır.

Yaşa Bağlı Ölüm Hızı = (Belli bir yaş grubunda meydana gelen ölüm sayısı / Belli bir yaş grubuna düşen toplam kişi sayısı) × 1000

Örneğin, 2002 yılında, A ülkesinde 25-29 yaşları arasında 2 milyon kişi yaşamaktadır. Kayıtlara göre, bu yılda, 25-29 yaşları arasında ölenlerin sayısı 10,000 kişidir. A ülkesinde, 2002 yılı için, 25-29 yaş kategorisinde meydana gelen yaşa bağlı ölüm hızı nedir?

Yaşa Bağlı Ölüm Hızı = (10,000 / 2,000,000) × 1000 =5 (25-29 yaş kategorisinde yer alan her 1000 kişiye düşen ölüm sayısı, 5'tir).

Çocuk ölümleri için üç temel kategori kullanılır:

- Yeni doğan: Yaşamın ilk gününden yirmi sekizinci gününe kadar,
- Bebek: Yaşamın ilk yılını,
- Çocuk: Yaşamın ilk yılından beşinci yılına kadar olan zamanı kapsar.

Yeni Doğan Ölüm Hızı bir yıl içinde yaşamının birinci ve yirmi sekizinci günleri arasında ölenlerin sayısının, o yıl içinde meydana gelen doğum sayısına oranıdır.

Yeni Doğan Ölüm Hızı = (Yeni doğan ölüm sayısı / Doğum sayısı) × 1000)Sonuçlar, her 1000 doğan çocuğa düşen, yeni doğan ölüm sayısı olarak yorumlanır. Yeni doğan ölüm hızı hesaplamasında, ölen yeni doğan sayısı, yıl ortasındaki değer değil, bütün bir yıl boyunca meydana gelen ölüm sayısını dikkate alır. Benzer ölçümler, bebek ve çocuk ölümleri için de yapılır).

4) Nedene Bağlı Ölüm Hızı: Morbidite ölçümleriyle yakından bağlantılıdır. Morbidite hızında vaka ölçümü, Nedene Bağlı Ölüm Hızı'nın hesaplanmasında kullanılır.

Nedene Bağlı Ölüm Hızı = (Cinayet nedeniyle meydana gelen ölüm sayısı / Toplam nüfus büyüklüğü) × 100,000

2008 yılında, Türkiye'de, Kaba Ölüm Hızı, binde 6,3, bebek ölümleri hızı, binde 14,9'dur.

- **İç göç:** Bir nüfus içinde, alt grupların hareketliliğidir. Örneğin, Türkiye'nin daha az gelişmiş bölgelerinden İstanbul, Ankara, İzmir gibi metropollere göç edilmesine iç göç denir.
- **Dış göç:** Bir nüfusun, bir ülkeden başka bir ülkeye hareketini anlatır. Örneğin, 1960'lı yıllardan itibaren ekonomik nedenlerden dolayı, Türkiye'den Batı Avrupa'ya doğru büyük bir hareketlilik yaşanmıştır.
- **Zorunlu göç:** Savaş, doğal afet ya da baskı nedeniyle, nüfusun, kendi istekleri dışında, ülkelerinden başka bir ülkeye hareketliliğidir. Kişisel gönüllülüğe dayalı iç ve dış göçün yönü, gelişmekte olan bölgelerden gelişmiş bölgelere doğrudur.

Göç Ölçümleri

1) Gelen Göç: Bir grup insanın, bir nüfusun ya da alt nüfusun yerleştiği bölgeye, yerleşmek amacıyla gelmesidir.

Gelen Göç Hızı = (Belli bir zaman diliminde, belli bir bölgeye yerleşmek için yeni gelenlerin sayısı / Yerleşim yerindeki nüfus) × 1000

2) Giden Göç: Bir grup insanın, başka bir yere yerleşmek için, belirli bir bölgeden gitmesidir.

Giden Göç Hızı = (Belli bir zaman diliminde, belli bir bölgeden yerleşmek için başka bir bölgeye yeni gidenlerin sayısı / Yerleşim yerindeki nüfus) × 1000

3) Net Göç: Belli bir zaman diliminde, bir coğrafi bölge için, gelen ve giden göç arasındaki farkı verir.

Net Göç = (Gelen göç - Giden göç) / Toplam nüfus × 1000

4) Katkılı (Gross) Göç: Belli bir zaman aralığında, gelen ve giden göçün toplamıdır.

Katkılı Göç Hızı = (Gelen göç sayısı + Giden göç sayısı) / Toplam nüfus × 1000

Sağlık, Hastalık ve Toplum

Sağlık ve hastalık sosyolojisi olarak da bilinen sağlık sosyolojisi, sağlığı bir toplumsal kurum olarak ele alır ve sağlık, hastalık gibi kavramların, tamamen biyolojik gerçekliklerin ifadesi değil, toplumsal olarak inşa edilmiş kavramlar olduğunu varsayar. Sağlık sosyolojisi terimi ilk olarak 1894'te **Charles McIntyre** kullanmıştır. Klasik sosyoloji kuramları içinde Engels'in "**İngiltere'de işçi sınıfının durumu**" adlı çalışması ve Durkheim'in **intihar** çalışması, öne çıkan çalışmalardır. Modern sosyoloji içinde de sağlıkla ilgili sayılabilecek en ünlü çalışma, Parsons'ın tıp mesleğine ve hasta rolüne önemli bir verdiği yer verdiği "**Sosyal Sistem**" adlı eseridir. Sağlık sosyolojisinin gelişimi, üç dönemde incelenebilir:

(a) Tıpta sosyoloji dönemi, sağlıkla ilgili sosyolojik çalışmaların 1960'lara kadar olan kısmını kapsar. Bu dönemde, tıbbın kendi paradigması ve 'sağlığın ve hastalığın biyomedikal modeli' baskındır. Sosyoloji, tıp yanlısıdır ve ikincil konumdadır. Bu dönemde yapılan sağlık sosyolojisi çalışmaları tıp kurumunu eleştirmemiş, sadece tıbbın sorun olarak gördüğü konuları çalışmış, toplumun diğer kesimleri tarafından sorun olarak görülen konuları ihmal etmiştir.

(b) Tıp sosyolojisi dönemi, bu alanda 1960'lar ve 70'ler boyunca yapılan çalışmaları kapsayan dönemdir. Bu dönemde yapılan çalışmalarda tıp eleştirilmeye başlanmış; modern tıbbın meşruiyeti, tıp mesleğinin sınırları ve tıbbi örgütlerin işlev ve işleyişleri sosyolojik olarak sorgulanmış, sağlığa ve hastalığa ilişkin, tıbbi iktidarın görüşleri yerine, sıradan insanların yaklaşımlarına odaklanılmıştır.

(c) Sağlık ve hastalık sosyolojisi dönemi, 1970'lerin sonlarından itibaren başlayan dönemdir. Bu dönemde yapılan çalışmalar eğitim, din, siyaset gibi diğer toplumsal kurumlara ve sağlıkla bu kurumların ilişkilerine odaklanarak önceki dönemin sınırlılıklarını aşmıştır. Sağlık ve hastalık sosyolojisi döneminde sosyologlar, genel olarak, sağlığa ve hastalığa ilişkin biyomedikal modeli sorgulamaya başlayarak sosyal modeli geliştirmiş, biyolojik zemin ile kişilerin sağlığa ve hastalığa ilişkin toplumsal deneyimleri arasında tek yönlü bir ilişki olmadığını göstermişlerdir.

SAĞLIK NEDİR: Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), sağlığın "hastalığın yokluğu"na veya özrürlük durumuna indirgenmesine karşı çıkmış ve 1948 yılında sağlık kavramını "fiziksel, zihinsel ve sosyal açılardan tam bir iyilik hali" olarak tanımlamıştır.

Sağlığın ve Hastalığın Biyomedikal ve Sosyal Modelleri

Yaklaşık olarak 1950'lere kadar, dünya genelinde insanların ölümüne neden olan hastalıklar enfeksiyonlar, salgınlar ve akut hastalıklardır. 20. yüzyılın ikinci yarısında, ölüme neden olan en önemli hastalıklar kanser, kalp, şeker gibi hastalıklar oldu. İnsanların en önemli ölüm nedenlerinin enfeksiyonlar ve akut hastalıklardan kalp hastalığı, kanser gibi kronik hastalıklara doğru dönüşmesi epidemiyolojik dönüşüm ya da epidemiyolojik eşik olarak bilinmektedir. Sağlık ve hastalığın biyomedikal modeli, Batı tıbbında uzun zaman hakimiyetini korumuş olan bir paradigmadır. Bu model, tıbbi bilginin nesnel ve yansız olduğunu, zihnin ve bedenin birbirinden ayrı olduğunu ve bedenin makineler gibi tamir edilebilecek mekanik bir şey olduğunu varsayar. Hastalıkların, genellikle parazit, virüs, bakteri ya da gen gibi belirli ve tanımlanabilir araçlar yüzünden oluştuğunu ileri süren doktrini kabul eder ve hastalıklara neden olan sosyal, ekonomik, politik, psikolojik faktörleri görmezden gelir. **Biyomedikal model**, özetle şu noktalarda eleştirilmiştir:

- Bedeni kişiden izole etmekle, sosyo-çevresel bağlam içinde yerleştirememekle, biyolojik değişimlere odaklanmakla ve hastalığın toplumsal ve ekonomik nedenlerini görmezden gelmekle eleştirilmiştir.
- Tek doğru bilgiyi kendisinin ürettiğini kabul etmekle, sağlık ve hastalığın tanımını sadece tıbbın yapabileceğini, öznel yorumların yersiz olduğunu savunmakla eleştirilmiştir.
- Tıbbın, tarihi, kendi başarılarıyla doluymuş gibi gösterdiği ileri sürülmüş; halbuki, toplumların artık daha uzun yaşamasının tıbbi uygulamalardan çok beslenme, temizlik ve doğum kontrolü gibi faktörlerden kaynaklandığı ortaya konmuştur.
- Biyomedikal modeli benimseyen tıp, tedavi ettiği hastaları 'bütün' insanlar yerine, edilgen nesnelere olarak tedavi etme eğilimi nedeniyle de eleştirilmiştir. Bu eğilim, tıp eğitiminde kazandırılmaktadır. Tıp eğitimine yeni başlayan öğrencilere verilen ilk görevler arasında, insanları parçalara ayırmak vardır ve eleştirilere göre bu görev, öğrencilere çalışmalarının nesnesinin insan değil, beden olduğunu ima etmektedir. Bu çerçevede, tıbbın merkezine 'insan onuru' kavramının yerleştirilmesi gerektiği, tedavi ve bakımın daha etkili olabilmesi için sağlık görevlilerinin, hastalarının algıları, duyguları ve düşünceleri konusunda duyarlı olmaları gerektiği savunulmuştur.
- Tıp mesleğinin bilimsel bilginin sınırları temelinde değil, sosyo-politik mücadelelerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Meşru kabul edilen tıbbi bilgilerin ve uygulamaların neler olduğuna, meslek üyelerinin kesin bilgiye sahip oldukları doğal nesnelere tarafından değil, toplumsal süreçler tarafından karar verilmektedir.

Sağlık ve hastalık sosyolojisi, hastalığın ve sağlığın toplumsal olarak modellendiğini, tekrar tekrar belirtmiştir. Sağlık durumu, biyoloji dışındaki faktörlerin sonucudur, ve tesadüfi olarak oluşmadığı kanıtlanmıştır. Biyomedikal modelin eleştirisinden doğan sağlığın ve hastalığın sosyal modeli, biyomedikal modelin antitezidir. **Sosyal modelin** özellikleri, kısaca şu şekilde özetlenebilir:

- Tıpta, içsel olan zihin-beden ikiliğine karşı çıkar. Böyle bir ayırımın "en iyi ihtimalle yanlış, en kötü ihtimalle ise öldürücü" olduğunu ileri sürer. İnsanlar hem bedendirler, hem de bir bedene sahiptirler, zihin ve beden birbirinden ayrı düşünülmemelidir.

- Fiziksel beden, bireyin bütününden bağımsız bir şekilde “onarılabilir” bir makine değildir. Tıp, insanı bir bütün olarak ele almalıdır.
- Sağlık ve hastalık, sadece biyolojik değişimlerle ilişkili değildir. Daha geniş sosyal, ekonomik ve politik bağlam içerisinde biçimlendirilirler. Örneğin, toplumda güce ve kıt kaynaklara daha fazla sahip olanlar, olmayanlara oranla daha uzun yaşamakta ve daha az hastalanmaktadır. Bu nedenle, sağlığı ve hastalığı anlayabilmek için öncelikle, toplumdaki güç ilişkilerini ve toplumsal eşitsizlikleri kavramamız gerekir.
- Son olarak, tıbbi bilgi, hiçbir şekilde objektif olamaz; bilimsel bilgi de dahil olmak üzere, bütün bilgiler, içinde üretildikleri bağlama bağlıdır. Tıp öğrencileri, eğitimlerinde bedeni nasıl “görmeleri” gerektiğini öğrenirler. Bu görme şekli, bedenin “görülebileceği” ya da anlaşılabilirliği çok çeşitli yollardan sadece biridir. Beden, yani tıbbi uygulamaların merkezdeki nesnesi toplumsal olarak inşa edilmiştir; ama tıp onu sadece kendi tanımladığı açıdan ele almaktadır. Bu sonuncu eleştiri çok önemlidir. Çünkü sağlık sosyolojisinin kuruluşu, tıbbi bilginin ayrıcalıklı kabul edilmemesiyle birlikte başlamaktadır. Bu açıdan, sağlık sosyolojisi bilgi sosyolojisinden doğmuştur denebilir.

Sağlıkta ve tıpta yaşanan çağdaş dönüşümler

Hastalık	→ Sağlık
Hastane	→ Topluluk
Akut	→ Kronik
Tedavi	→ Önleme-koruma
Müdahale	→ Görüntüleme
İyileştirme	→ Bakım
Hasta	→ İnsan

Sağlığın Toplumsal Belirleyicileri

Sağlık düzeyleri, çok çeşitli değişkenlerle ölçülebilse de bu konuda en sık başvurulan ölçütler, **doğumda beklenen ortalama yaşam süresi, ölüm oranı (mortalite)** ve **hastalanma oranıdır (morbidite)**. Bireylerin sağlıkları, önemli ölçüde, içinde buldukları toplumsal koşullar tarafından biçimlendirilmektedir. Toplumsal eşitsizliklerin bir sonucu olarak sağlık, toplumda eşitsiz bir şekilde dağılmaktadır. Sağlığı etkileyen faktörlerden bazıları, toplumsal faktörlerdir. Sağlık sosyolojisi çerçevesinde, bu faktörlerin, sağlık üzerindeki etkisi ile ilgili yapılan çok sayıda çalışma, bireylerin sağlıklarının:

- yurttaşı oldukları ülkenin gelişmişlik düzeyinden,
- yönetim şekli ve sağlık politikasından,
- yaşadıkları alanın kentsel mi kırsal mı olduğundan,
- toplumsal sınıflarından,
- toplumsal cinsiyetlerinden,
- ırkları ve etnik gruplarından,
- gelir düzeylerinden,
- çalışma koşullarından,
- eğitim düzeylerinden
- ve sosyal statülerinden etkilendiğini ortaya koymaktadır.

İşlevselci Yaklaşım

Tıp Mesleği: Parsons'a göre çağdaş toplum, 'kapitalist' olarak nitelendirilmemelidir çünkü, bu toplumun sadece ekonomisi kapitalisttir. Ekonomi dışındaki kurumlar ekonomi gibi kâr peşinde koşan çıkara dayalı kurumlar değildir. Kapitalist olmayan toplum yapısını mümkün kılan bu toplumsal kurumlar meslekler, özellikle de tıp mesleğidir. Parsons'a göre tıp mesleği, özgeciliğe ve etiğe dayalıdır ve piyasa ilişkilerinin rekabetçiliğini ve bencilliğini kırma işlevini üstlenir. Tıbbı verdiği değere rağmen Parsons tıbbı eleştirmiş, tıbbın bilimselliğini, hem sosyal bilimsel açıdan, hem de tıbbın kendi paradigması açısından sorgulamıştır. Parsons'a göre, iyileşme süreci sadece bir sistem meselesidir. Bu sistem bilim olduğu kadar sihir ya da din de olabilir. Önemli olan tedavi başarılı olursa sistemin meşruluk kazanacağı; tedavi başarısız olursa sistemin ne olduğuna bağlı olarak bu başarısızlığın bilgi eksikliğine, doğaya ya da şeytana atfedileceğidir.

Hasta Rolü: Parsons, hastalığın fiziksel bir varlık değil, toplumsal bir olgu olduğunu savunur. Bireyler, gündelik yaşamda uymaları beklenen normlara uymak istemedikleri ya da genel kültürel ölçütlere ulaşamadıkları zaman, 'hasta' rolüne girerek bu rollerden ve beklentilerden kaçarlar. Kişi, ancak, toplum onu meşru olarak hasta kabul ederse hasta sayılır. Hasta rolünün meşru sayılması ise iki koşula bağlıdır. **İlk olarak**, hastanın hasta rolünün sağladığı hakları en kısa sürede terk etmeyi istemesi gerekir. Diğer bir deyişle hasta, iyileşmeyi istemelidir. **İkinci koşul** ise hastanın, iyileşmek amacıyla doktorla ve ilgili diğer profesyonellerle işbirliği yapması ve onlara itaat etmesidir. Bu koşulları yerine getiren kişi, meşru olarak hasta kabul edilir. Bu zorunlulukları yerine getirerek hasta rolüne giren kişi, bu role girerek iki avantaj elde eder. **Bunlardan birincisi** kötü sağlığından ötürü kişisel olarak sorumlu tutulmamaktır. **İkincisi ise**, bu rol içinde olduğu sürece normal toplumsal rollerden muaf tutulacak olmasıdır. Parsons, modern yaşamın yarattığı gerilimler yüzünden insanların toplumsal rollerinin sorumluluklarından kaçmak istediklerini ve bunun için de “hasta rolüne” büründüklerini belirtir, ama çok sayıda insanın bu role bürünmesi toplumun işleyişi açısından sakıncalıdır, bu nedenle tıp kimin bu role girip kimin giremeyeceğini kontrol etmelidir.

Marksist Yaklaşım

Marksist yaklaşım, sağlık bakımını ve tıbbi, kapitalizmin bir parçası olarak ve kapitalizmle ilişkisi üzerinden açıklar. Hastalıklar da tedaviler de kapitalist ekonomik sistemin ürünüdür. Marksist yaklaşıma göre tıp, kapitalist ekonominin bir parçasıdır ve tedavi açısından bir faydası olmasa da kâr amacıyla teknolojik gelişmeleri desteklemektedir. Bu yaklaşıma göre, tıbbi bilgi de kapitalist sistemin verdiği zararları doğal ve biyolojik göstererek, hastalıkların politik ve ekonomik nedenlerini gizleyen bir ideolojik araçtır. Bu yaklaşım içinde sağlığa değinen ilk eser, Engels'in İngiltere'de "**İşçi Sınıfının Durumu**" (1844) adlı eseridir. Engels, bu eserde tifo, verem, raşitizm gibi hastalıkların, doğrudan kapitalist üretim koşullarıyla ilişkili olduğunu, bu nedenle tek başına tıbbi müdahalenin, bu hastalıkların ortadan kaldırılması için yeterli olmayacağını savunmaktadır. Marksist yaklaşıma göre, çağdaş kapitalizm içindeki sağlık bakımı örgütleri (hastaneler, klinikler), sağlığı insanların işgücü piyasasında emeklerini satmaya devam edebilmeleri açısından ihtiyaç duyulan zindelik durumuna indirger ve hastalıkları sigara, içki, hareketsizlik gibi bireysel yaşam faktörlerinin sonucu gibi göstererek dikkati toplumsal, politik, ekonomik, mesleki ve çevresel nedenlerden uzaklaştırırlar. Bu yaklaşıma göre, sağlık bakımı örgütleri üç ideolojik işlevi yerine getirirler:

- **İlk olarak**, yetersiz de olsa sağlık bakımı sağlayarak, temelde toplumsal olan problemleri bireysel düzeye aktararak statükoyu meşrulaştırırlar.
- **İkincisi**, sağlık bakımını, hastane bakımı ve ilaç tüketiminden ibaret görerek kapitalist üretim tarzını yeniden üretirler.
- **Üçüncüsü**, hem sağlık işçilerinin örgütlenişleriyle hem de yarattığı tüketim desenleriyle kapitalist sınıf yapısını yeniden üretirler.

Marksist yaklaşımın temel ilkesi, sağlık hedefi ile kâr hedefi arasında bir çelişki olduğudur. Günlük yaşamın parçalarının, piyasada mal olarak satılması süreci olan metalaştırma, sağlık sektöründe giderek artmış, sağlık sektöründe, son yıllarda ücretsiz olarak bireylerin erişimine açık olan alanlar giderek azalmış ve sonuçta **'tıbbi-endüstriyel kompleks'** olarak adlandırılan yapı ortaya çıkmıştır. Sağlık bakımı, alınıp satılan bir mal haline geldikçe, yani metalaştıkça, 'girişimci' ve 'şirketleşmiş' tıp gelişmiştir. **'Şirketleşmiş tıp'**, sağlık hizmeti veren kuruluşların, mal piyasasındaki diğer şirketler gibi, sadece kâr amacına yöneldiğini vurgulamak için kullanılan bir terimdir. **Ivan Illich, Sağlıkın Gaspi** adlı eserinde tıbbın, yarırsız tedavilerle hastalara yarardan çok zarar verdiğini, toplumu sağlıksız kılan koşulları iyileştirmek yerine kötüleştirdiğini ve bireylerin kendi kendilerini iyileştirme, acı çekme ya da ölme özgürlüklerini ellerinden aldığını savunur. Illich ölüm ve hastalanma oranlarındaki iyileşmenin, tıbbi müdahalelerden çok, çevresel faktörler sayesinde gerçekleştiğini, tıp kurumunun çıkara dayalı teşhis ve tedavilerinin yarardan çok zarar sağlayarak ölüme, hastalığa, ağrıya ve acıya neden olduğunu belirtir. Illich, sağlığın, doktorların yanlış teşhis ve tedavileri, aşırı ilaç yazmaları ve benzeri müdahalelerle kötüleştirmesini **klinik iatrojenez** olarak adlandırır. Sağlık politikalarının, ilaç firmaları gibi sağlıksızlık yaratan endüstriyel kuruluşları desteklemesi ya da devlet bütçelerinin, halk genellikle yararlanmadığı halde, ağırlıklı olarak tıba aktarılması da sağlığı kötüleştirmektedir. Bu durum, **sosyal iatrojenez** olarak ifade edilir. Illich ayrıca, tıbbın acıya ve ölüme karşı verdikleri tepkileri de engellediğini, bireylerin kendi bedenleri, acıları, hatta ölümleri üzerindeki kontrollerinin, tıp tarafından ellerinden alındığını belirtir ve bu durumu da **kültürel ve simgesel iatrojenez** ile ifade eder.

Eleştirisi: Marksist yaklaşım, kapitalist gelişimle birlikte tıbbın, yaşam süresi ve kalitesinde sağladığı faydaları ve bireylerin öznel etkilerini görmezden gelmekle, toplumsal yapılara gereğinden fazla odaklanmakla eleştirilmektedir.

Örnek: 1963 yılında, kimyasal maddeler üreten bir şirket olan Dow Corning, içi silikon jelle dolu olan göğüs implantları üretmeye başlamıştır. 1980'ler ve 1990'ların ilk yılları boyunca, çoğu göğüs kanseri olan bir milyona yakın kadının bu implantlardan taktığı ve 1994 yılına gelindiğinde on binlerce kadının implantlardan kaynaklanan yaralanmalar rapor ettiği bilinmektedir. Yapılan araştırmalar bu implantların bazı kadınların ölmesine neden olduğunu ortaya koymuştur. 1992'de FDA bu silikonların sınırlı kullanımı dışında genel kullanımını yasaklamıştır. 1988 yılında Mariann Hopkins, bir dava açmış ve şirket kendisine davadan vazgeçmesi için 1,8 milyon dolar teklif ettiği halde davadan vazgeçmemiştir. Bu davanın sonunda şirket, dolandırıcılık ve kötü niyetten suçlu bulunarak 7,3 milyon dolar tazminat ödemeye mahkum edilmiştir.

Yorumlayıcı Yaklaşım

Yorumlayıcı Yaklaşım içinde, Sağlık ve Hastalık Sosyolojisi'ne en önemli katkı, köklerini fenomenolojiden alan toplumsal inşacılık yaklaşımından gelmiştir. Toplumsal inşacılık yaklaşımı, tıbbi bilginin toplumsal inşası üzerinde durmuş, tıbbın pozitivist paradigma içinde doğa bilimi olmasından kaynaklanan ayrıcalıklı pozisyonunu, eleştirmiş, tıbbın sosyolojinin inceleme konusu olmasına büyük bir katkı sağlamıştır. Toplumsal inşacılık yaklaşımın temel argümanları özetle üç başlıkta toplanabilir.

1) Bedenin ve Hastalığın Toplumsal İnşası: Toplumsal inşacı yaklaşım, hastalıkların basit gerçekler olmadığını, toplumsal muhakemenin ve toplumsal pratiklerin sonucu olduğunu iddia eder. Bu yaklaşıma göre beden, bedene ilişkin tanımlara bağlıdır. Hastalıkların gerçekliği de sorunludur, örneğin RSI (Tekrarlanan Zorlama Yaralanması ve Tekrarlayan Gerilim Deformasyonu) hastalığı, işverenlere göre işçilerin zinde olmamasından ve yanlış durmalarından; sendikacılara göre çalışma koşullarının uygunsuzluğundan, işin kontrolünün işçide olmamasından ve işlerin ağırlığından kaynaklanan bir hastalıktır. Psikiyatlara göre ise tazminat nevrozunun ve/veya histerik sendromların bir biçimidir. Yani RSI'nin hastalık olup olmadığı, hatta hastalık haline gelip gelmeyeceği biyolojik faktörlerin değil, toplumsal ilişkilerin sonucudur ve politik bir konudur. Toplumsal inşacılık yaklaşımı içinde, çeşitli hastalıklar için benzer analizler yapılmıştır. Bu yaklaşıma göre,

bilginin kendisi, inşa edilen bir şey olduğu için tıbbi inanç sistemi, diğer inanç sistemlerinden farklı değildir. İçerikleri de uygulamaları da kültürel ve toplumsaldır.

2) Tıbbi Bilgilerin ve Uygulamaların Toplumsal Bağlamı: Yorumlayıcı yaklaşım, tıbbi bilginin, bilimin rasyonel ilerleme sürecinden çok, toplumsal ilişkiler tarafından üretildiğini ileri sürer ve bu süreci, tıbbi kozmolojiler kavramıyla açıklar. Tıbbi kozmoloji, tıbbi bilginin üretilmesindeki toplumsal ilişkilere gömülü, toplumsal etkileşim biçimleridir. Beş tip tıbbi kozmoloji vardır:

- Birinci kozmoloji, yatak yanı tıbbidir. 1770'lerden 1800'lere kadar sürer. Hasta, doktorun patronu konumundadır. Doktorun yaptıklarını değerlendiren hastanın kendisidir. Bu nedenle, müşterinin doktor üzerinde önemli bir etkisi vardır. Doktor, rekabet ortamı içinde diğer doktorlara yönelmemesi için müşterisinin kişisel isteklerini dikkate almaktadır. Bu dönemde tıbbi uygulamalar, doktorların ücretlerini ödeyebilecek derecede zengin olan, küçük bir azınlık tarafından kontrol edilmektedir. Bu dönemde hasta, tüm yönleriyle bir bütün olarak görülür. Hastalık sadece bedene değil, bütün olarak insana olan bir şey olarak, hem fiziksel hem de manevi öğeleri içeren insan dengesindeki bir eksiklik ya da bozulma olarak kabul edilir.
- İkinci kozmoloji, 1800'lerde hastanelerin doğuşuyla başlayan ve 1840'lara dek devam eden hastane tıbbidir. Bu dönemde, hastanelerin doğuşuna bağlı olarak hasta doktora bağımlı hale gelmiş, doktorlar kendi tasarruflarında bulunan fakir bir hasta kitlesine sahip olmuşlardır. Tıbbi bilginin kontrolü artık, hastadan doktora geçmiştir, hasta doktora itaat etmezse tedavi hakkını kaybedecektir. Bu dönemde hastalık, bireyin bir bütün olarak var oluşundan ayrılır, belirli bir organın patolojisi olarak, organik yaralar ve işlev bozuklukları olarak görülür. Yatak yanı tıbbi, doktor bireye bir bütün olarak yöneldiği için özneyönelimli bir kozmoloji olarak; hastane tıbbi ise doktor hasta bireyin sadece belirli bir fiziksel bölgesine yöneldiği için, nesne yönelimli bir kozmoloji olarak tanımlanabilir.
- Üçüncü kozmoloji, laboratuvar tıbbi dönemidir. 1840'lardan 1870'lere kadar sürer. Bu dönemde tıbbi bilgiyi artık bilim insanları, yani 'laboratuvardakiler' kontrol etmektedir. Doktorun da hastanın da yerini, bilimsel testler almıştır. Bu dönemde artık hastanın duygusal varlığı tamamen kapsam dışındadır. Hasta, analiz edilecek maddi bir 'şey' haline gelmiş, hastalık da doktorlardan çok, biyolog ve kimyacıların alanına giren ve laboratuvarında saptanabilecek biyolojik ve kimyasal bir süreç olarak görülmeye başlanmıştır.
- Dördüncü kozmoloji, 20. yüzyılda gelişen gözetim tıbbi dönemidir. Bu dönemde nüfusun sağlıkla ilgili bilgileri, anket gibi tekniklerle toplanmaktadır. Tıbbi bilgi büyük ölçüde sağlığa yönelik risklere odaklanmakta ve bu risklerden korunmak adına, doğumdan ölüme kadar insan yaşamının tamamı, medikalize edilmektedir. Bu dönemde hastalık, henüz gerçekleşmemiş ama her an gerçekleşebilecek bir potansiyel, bir risk olarak görülmektedir.
- Son kozmoloji ise yeni bilgi ve iletişim teknolojilerinin algı ve yorumlarımızı değiştirdiği internet tıbbi kozmolojisidir. Tıbbi bilgiye artık internet üzerinden ulaşılması, bir yandan bilginin farklı biçim ve yorumları nedeniyle tıbbi olan güveni azaltmakta, bir yandan da hastalarla doktorlar arasındaki ilişkinin niteliğini değiştirmektedir. Bu dönemde, kendi sağlığı için tıbbi bilgi arayan, önceki kozmolojilere kıyasla kendi bedeni ve sağlığı hakkında çok daha fazla bilgiye sahip olan "uzman hasta"lar söz konusudur.

Örnek: 19. yüzyılla birlikte, iş bölümüne katılma fırsatları gelişip arttıkça kadınlar, öğretmen ya da hemşire olarak çalışmak gibi çeşitli yeni fırsatlara sahip olmuş ve ev dışında ücretli işlerde çalışmaya başlamışlardır. Diğer taraftan, ataerki, kadınları geleneksel ev içi rolleriyle sınırlamaya çalıştığı için, erkeklerle kadınlar arasındaki kesin farkları vurgulayan bir tıbbi sistem gelişmiştir. Bu bakış açısına göre erkeklerde beyin, kadınlarda ise sinir sistemiyle yeniden üretim sistemi, özellikle yumurtalıklar ve rahim baskındır. Bir insanda ya beyin ya da yeniden üretim sistemi çalışmakta, ikisi aynı anda çalışmamaktadır. Bu dönemde kadın olduğu, yani baskın sistemi beyin olmadığı halde çalışmaya kalkışan kadınlara "**histeri**" teşhisi konmuş, ücretli işlerde çalışan ya da çalışmaya kalkışan kadınların, biyolojik yeniden üretim zorunluluklarını inkâr ederek kendilerini "histeri" riskine attıklarına inanılmıştır. Ayrıca, beyin ve yumurtalıklar aynı anda gelişemediği için, eğitim görmeyen de kadınların hastalanmasına neden olduğu düşünülmüştür. Dolayısıyla, histeri hastalığı (a) erkeklerin, işgücüne katılmaya çalışan kadınları sınıflandırmalarını sağlamış, (b) toplumsal rollerine aykırı davranan kadınlara aktif ve saldırgan bir rol yüklemiştir.

3) Medikalizasyon (Tiplaştırma): Medikalizasyon, tıbbin önceden tıbbi sayılmayan alanlarını tiplaştırması ve önceden tıbbi olduğu düşünülmeyen konularda uzman olduğunu iddia ederek tıbbin kapsamını bu alanları da içine alacak şekilde genişletmesi olarak tanımlanabilir. Medikalizasyon tezine göre tıp profesyonelleri, günlük yaşamın ya da toplumsal sorunların 'normal' olan yönlerini, tıbbi sorunlar olarak kavramsallaştırarak bunlara tıbbi ya da teknik çözümler önermeye eğilimlidirler. Medikalizasyon, tıbbin modern toplumda sahip olduğu toplumsal kontrol mekanizması işlevini yürütmesini sağlayan bir araçtır. Neyin hastalık olarak tanımlanacağına karar verme konusunda doktorlar, sıradan insanlardan çok daha fazla güce sahiptir. Bu durum, sıradan insanları tıp profesyonellerine bağımlı kılmakta, kendi sorunlarını çözme becerilerini ellerinden almaktadır. Örneğin yüzyıllarca, doğal bir kadın deneyimi olarak kabul edilen doğumun modern tıp tarafından "tıbbi bir sorun" olarak tanımlanması, doğumun medikalize edilmesi, yani tiplaştırılmasıdır. Bu medikalizasyon, hamileliğin ve doğumun kontrolünün, erkeklerin baskın olduğu tıp profesyonellerinin elinde toplanmasına ve kadınların doğumlarını hastanede yapmaya teşvik edilmelerine neden olmuştur. Oysa yapılan çalışmalar, kadınların doğumu evde yapmalarının enfeksiyon ve teknolojik müdahale riskini azalttığı için, daha güvenli olduğunu göstermektedir. Bir toplumsal kontrol mekanizması olarak tıp, medikalizasyon sayesinde normal davranışı kendi politik görüşleri doğrultusunda tanımlar ve teknolojik alandaki hakimiyeti sayesinde bireyleri kendi tanımladığı bu normlara uymaya zorlar.

Örnek: Drapetomania hastalığı 19. yy A.B.D.'de görülen bir 'hastalık'tır. Bu hastalığa sadece tarlalarda çalışan siyah köleler yakalanıyordu. Hastalığın belirtisi ise kölenin tarladan kaçmaya çalışmasıydı. Yani, eğer bir köle sahibinden, çalışmak zorunda olduğu tarladan kaçmaya çalışırsa, ona drapetomania teşhisi konuyor ve tedavi ediliyordu. Bu hastalığın tedavisi ise hasta kölenin her iki ayağının başparmaklarının kesilmesi idi. Parmakları kesilen köle artık

koşamadığı için tarladan kaçmaya çalışmıyordu. Bu sayede, iyileşmiş sayılıyordu. Görüldüğü gibi beyazların hakim olduğu ve siyahlara boyun eğdirdiği, ekonomik sistemi kölelik olan ırkçı bir toplumda, belirli toplumsal ve politik koşullardan ötürü, kölelerin çiftlik sahibinden ya da tarladan kaçması, profesyonel tedavi gerektiren gerçek bir hastalık olarak kabul edilmiş, tıp kitaplarında bu hastalığın, sadece doktorlar tarafından teşhis ve tedavi edilebileceği belirtilmiştir.

Eleştirisi: Toplumsal inşacılık yaklaşımı, dış gerçeklikleri tamamen göz ardı ettiği için eleştirilmiştir.

Post-Yapısalcılık

Foucault, tıbbın bilgiyi biçimlendirishi ile ilgilenir. **“Kliniğin Doğuşu”** adlı eserinde, hastalıkların bedene bakışın ürünü olduğunu, hastanın bedenini görme biçimi değıştikçe tıbbi uygulamaların yeni biçimlerinin ortaya çıktığını gösterir. Foucault, sağlıkla ilgili düşüncelerinde daha çok, hastalık kategorisinin gelişimine ve tıp mesleğinin üretilmesine odaklanmıştır. Foucault, modern tıp da dahil olmak üzere birçok akademik disiplinin Avrupa’da kapitalizmin değıştiği, nüfusun ve kentleşmenin arttığı bir dönemde doğmasının tesadüfi olmadığını savunur. Foucault’ya göre tıp, bürokratik yönetici devletin lehine insanları hasta, deli, suçlu, sapkın gibi çeşitli kategorilere sokan normalleştirici bir kurumdur. Tıp, normal davranışın tanımlanması yetkisini kendi kontrolünde tutar ve ‘normale’ uyulması için insanları zorlamak amacıyla da modern akademik disiplinlerden doğan meslek gruplarını kullanır.

Feminist Teori

Sağlık ve hastalık sosyolojisi açısından feminist çalışmaların en önemli işlevleri, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet arasındaki farkı ortaya koyarak kadın bedenini ikincil olarak inşa eden toplumsal süreci tanımlamak, eleştirmek ve sağlık alanında cinsiyete dayalı eşitsizlikleri analiz etmektir. Feministler temel olarak, toplumda kadın ve erkek rollerine bağlı şekilde toplumsallaştığımızı ve bu rollerin, sağlığımız ve hastalığımız üzerinde etkili olduğunu, tıbbın da toplumsal cinsiyete dayalı rollere uyum konusunda çok kritik bir pozisyonu olduğunu savunurlar. Sermayenin mirası açısından, kapitalist toplumda çocukların meşruiyetinin sağlanması gerekir. Bu nedenle, ataerkil kapitalist toplumda, kadınların yeniden üretim becerilerinin kontrol edilmesi çok önemlidir ve bu kontrol işlevini de tıp üstlenmektedir. Çağdaş kapitalizmde tıp mesleği, kadınların ‘özel’ alanda ev içi rollerin meşrulaştırılması işlevini yüklenmiş, doğurma ve besleme işlevlerine odaklanarak kadınların ev içi rollerini, doğanın bir ‘gerçeği’ gibi sunmuştur. Böylece tıp, bir yandan kapitalist sınıf için yeni işçi nesillerinin doğmasını ve beslenmesini minimum maliyetle garantilemiş olur, bir yandan da nüfusta ekonomik açıdan “kâr getirmeyen” çocukların ve yaşlıların bakımından kadınları sorumlu tutarak devletin “masraflarını” azaltır. Radikal feminist tartışmaların merkezinde beden kavramı ve bedenlerinin erkekler tarafından kontrol edilmesinin, bütün kadınların paylaştığı ortak bir deneyim olduğu düşüncesi yer alır. Radikal feministler, ataerkinin kadınlar üzerindeki baskıyı temel olarak üreme (biyolojik yeniden üretim) üzerinden kurduğunu ileri sürerler. Bu nedenle, bazı radikal feministler kadınların ataerkinin tahakkümünden kurtulmak için teknolojiyi kullanarak üreme işlevinden kurtulmaları, yani çocuk doğurmayı bırakmaları gerektiğini savunurlar. Radikal feminizm, erkek bedenine karşı kadın bedenine güçlü bir pozisyon sağlamak ve onu erkek bedenine üstün kılmaktadır.

EKONOMİ POLİTİKALARI, NEO-LİBERALİZM VE SAĞLIK

Endüstri devrimi sonrasında gelişen endüstriyel işçi sınıfının sağlığının çok kötü olması, hem işgücü potansiyelini hem de savaş dönemlerinde askeri potansiyelini tehdit etmiştir. Bu amaç doğrultusunda yapılan devlet reformları, Sosyal Refah Devleti’nin başlangıcını oluşturmuş ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1970’lerin sonuna dek, devlet müdahaleleriyle işçilerin ücretleri de yaşam koşulları da, sonuç olarak sağlıkları da iyileşmiştir. Ancak, 1970’lerin sonlarından itibaren uygulanmaya başlanan neo-liberal ekonomi politikaları nedeniyle, sağlık alanında elde edilen kazanımların bir kısmı kaybedilmiş ve toplum sağlığı kötüleşmeye başlamıştır. Neo-liberal politikalar işsizliğin artmasına, ücretlerin düşmesine, elektrik, su, ulaşım hizmetlerinin özelleştirilmesine, devletin küçülerek, eğitim ve sağlık hizmetlerinden çekilmesine neden olmuştur. Neo-liberalizm, bir yandan özelleştirme, taşeron çalışma, atipik istihdam biçimleri ve iş güvencesinin azalması gibi mekanizmalarla, bir yandan da işsizlik nedeniyle kötü koşullarda yaşayarak çalışan göçmen işçilerin sayısını artırarak işçi sağlığını kötüleştirmektedir. Bunun yanında IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların, sağlık hizmetlerinin sunumu konusundaki dayatmaları ve sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesi, çok sayıda insanın sağlık güvencesinden mahrum kalmasına ve sağlık hizmetlerine erişememesine neden olmaktadır. Neo-liberalizm, hak kavramından çok, birey ve karşılıklı sorumluluklar kavramlarını vurgulamaktadır. Bu çerçevede neo-liberalizm, bireyleri yurttaştan önce tüketiciler olarak, sağlık bakımını da satılıp tüketilecek mallardan biri olarak görmektedir. Günümüzde epidemiyoloji, neo-liberalizmin temel varsayımlarını yansıtacak şekilde bireysel faktörlere odaklanmakta, toplumsal faktörleri ya hiç dikkate almamakta ya da çok az vurgulamaktadır. **Epidemiyoloji**, hastalıkların toplumda görülme sıklığını ve nasıl yayıldıklarını inceleyen tıp dalıdır. Sigara-alkol kullanımı, tuzlu-yagli ya da şekerli yiyecekler yemek ve hareketsiz bir yaşam tarzının, sağlık üzerinde olumsuz etkileri vardır. Ancak hastalıklara neden olan bu davranışlar, hem hastalıkların yegâne nedeni değildir hem de sonuçta, bireylerin kendi kişisel tercihlerinden çok, yapısal faktörlerden kaynaklanmaktadır. **Ibek**, düşük gelir gruplarındakilerin yüksek gelir gruplarındakilere oranla daha sık sigara içmelerini şöyle açıklamaktadır: “Çünkü yoksullar tütünün zararları hakkında daha az farkındalığa sahiptirler, tütün endüstrisinin politikaları karşısında korunmasız durumdadırlar. Stres yönetiminde zorluk yaşarlar, maddi yoksunlukla başa çıkmanın getirdiği güçlüklerle hayatlarını sürdürürler ve yazık ki kötü giden hayatlarında tütün kullanımını kendileri için tek “ödül” olarak tanımlarlar. Hatta, yapılan çalışmalarda, tütün kullananlarda bağımlılığa neden olan nikotinin düzeyinin diğer gruplara oranla yoksullarda daha yüksek olduğu gösterilmiştir”.

SAĞLIĞIN VE HASTALIĞIN TOPLUMDAKİ DAĞILIMI

Sağlık eşitsizlikleri “...yoksulların, etnik ya da ırksal azınlıkların, kadınların ya da sürekli olarak sosyal dezavantaja veya ayrımcılığa maruz kalan diğer grupların daha avantajlı sosyal gruplara oranla, sistematik olarak, daha kötü sağlığa sahip olmaları ve daha fazla sağlık riskine maruz kalmalarıdır”.

Toplumsal Sınıf, Gelir ve Sağlık

Sınıfsal eşitsizliklerle sağlık arasındaki ilişkiyi ortaya koyan ve açıklamaya çalışan en önemli eserlerden biri, 1982’de yayınlanan **Kara Rapor**’dur. Bu raporda, sağlıktaki eşitsizlikleri birbirinden farklı şekilde açıklayan dört yaklaşıma yer verilmiştir. 1990’larda bunlara iki yeni yaklaşım daha eklenmiştir:

(a) Yapaylık açıklamaları: Bu açıklamalar, istatistiksel araçlara odaklanan ve bu eşitsizliklerin hastalık ve sınıfı kullanmak için kullanılan ölçüm araçlarının ve bunların kullanılış şeklinin bir sonucu olduğunu, yani yapay, sadece görünürde olan eşitsizlikler olduğunu ileri süren açıklamalardır.

(b) Sağlık seçilimi açıklamaları: Bu açıklamalara göre sağlık, bağımsız değişkendir, toplumsal sınıf farklılıkları sağlığı etkilemez. Sağlık durumu, bireylerin toplumsal sınıflarının farklılaşmasına neden olur. Sağlıklı olanlar yukarı doğru toplumsal hareketlilik, sağlıksız olanlar aşağı doğru toplumsal hareketlilik göstereceklerdir. Bu açıdan hastalıklar doğal veya toplumsal seçilimin sonucudurlar.

(c) Kültürel-davranışsal açıklamalar: Bu açıklamalar sağlığın bağımlı değişken olduğunu, beslenme tarzı, egzersiz, sigara ve içki içme faktörleri gibi davranışsal ve kültürel faktörlerin bir sonucu olduğunu savunur. Aslında bu davranışların çoğu sosyal ve ekonomik pozisyonla ilişkilidir ama bu açıklamalara göre bu yaşam tarzı faktörleri, bireylerin kendi kontrollerindeymiş gibi görüldüğü için davranışını değiştirmenin ve daha sağlıklı bir tutum içine girmenin, bireyin elinde olduğu kabul edilir.

(d) Materyalist açıklamalar: Materyalist açıklamalara göre, sınıf ve hastalık ilişkilidir; hastalık, üretimin örgütlenme tarzına ve toplumda yiyeceklerin dağıtımı gibi yapısal faktörlere bağlıdır. Toplumsal yapının sağlık üzerindeki etkilerini vurgulayan bu yaklaşım yoksulluk, gelir dağılımı, işsizlik, barınma koşulları, kirlilik ve çalışma koşulları gibi faktörlerin, sağlık üzerindeki etkisine odaklanır. Örneğin, kötü barınma koşullarıyla çeşitli hastalıklar arasında bir ilişki vardır. Yani barınma koşulları kötüleştikçe hastalanma sıklığı artmaktadır, üstelik sigara içme veya istihdam edilme faktörleri kontrol altında tutulduğunda bile, bu ilişki görülmeye devam etmektedir.

(e) Psiko-sosyal açıklamalar: Bunlar, sağlığın toplumsal deseninin sadece maddi yoksullukla açıklanamayacağını ileri süren, sağlığı eşitsizlik ve toplumsal statünün etkilediğini savunan açıklamalardır. Örneğin, Wilkinson’ın yaptığı çalışmaya göre, uluslar daha zengin oldukça değil, ama daha eşitlikçi oldukça nüfusları daha sağlıklı olmaktadır. Çalışma yaşamında da aynı toplumsal sınıfa mensup olan astların sağlıkları, üstlerinin sağlıklarından daha kötüdür. Yani toplumsal statü, toplumsal sınıftan bağımsız olarak sağlığı etkilemektedir.

(f) Yaşam süreci açıklamaları: Bu yaklaşım, bireyin biyolojik statüsünü, geçmişteki toplumsal pozisyonunun bir damgası olarak görür ve sağlık seçilimi argümanının tam aksini yansıtır. İnsanların sağlık statülerinin onların sosyal statülerini etkilediğine odaklanmak yerine, zaten toplumsal olarak dezavantajlı olan insanların, genellikle, “dezavantajların birikimi”ne maruz kaldığını ve sağlıklarının da bu nedenle kötü olduğunu ileri sürerler.

Örnek: Meslek hastalıkları, işçilerin yaptıkları işten kaynaklanan nedenlerle ortaya çıkan tekrarlayan, sürekli hastalıklardır. Türkiye’de son zamanlarda kamuoyunun dikkatini çeken **‘silikozis’** de kotların silika içeren maddelerle taşlanması sonucu oluşan ve bu işi yapan işçilerin ölümüne neden olan bir hastalıktır. “İki kardeşini de silikozisten kaybeden, kendisi de silikozis hastası olan Lokman İncirli, kendisinin çalıştığı dönemde lazer teknolojisinin olduğunu ancak, pahalı olduğu için işverenler tarafından tercih edilmediğini söylüyor.

Toplumsal Cinsiyet ve Sağlık

Kadın ve erkeklerin ölüm ve hastalanma oranları birbirinden büyük ölçüde farklıdır. Bu farklılıklar, cinsiyet rolleri arasındaki etkileşimin, maddi kaynaklara erişim düzeyinin ve psiko-sosyal stres kaynaklarının bileşiminin sonucudur. Bunun dışında, sağlıktaki cinsiyet eşitsizliklerinin birçok boyutu vardır:

- Erkeklerle kadınlar, biyolojik olarak farklı oldukları için, sağlık sistemlerinden beklentileri farklıdır. Ancak bu farklı talepler, adil bir şekilde karşılanmamakta, sağlık sistemleri büyük ölçüde erkeklerin ihtiyaçlarına göre şekillenmektedir.
- Küresel olarak, erkeklerin ortalama yaşam süreleri 65, kadınlarınki ise 70 olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, kadın ve erkeklerin ortalama yaşam süreleri arasındaki fark, cinsiyete dayalı eşitsizliklerin az olduğu ülkelerde daha az, cinsiyete dayalı eşitsizliklerin fazla olduğu ülkelerde ise daha fazladır.
- Kadınlar, dünya genelinde, sağlık sigortasına erişim açısından dezavantajlıdırlar. Ücretli bir işte çalışmayan kadınlar, genellikle eşlerinin ya da babalarının sosyal güvencesinden yararlanmakta, ücretli bir işte çalışan kadınlar ise genellikle enformel sektörde, düşük ücretle, iş güvencesi ve sosyal güvence olmadan çalışmaktadırlar. Böylece, kadınların sağlıkları hem çalışma koşullarının kötülüğü nedeniyle, hem de sağlık hizmetlerine maddi nedenlerle erişemedikleri için kötüleşmektedir.
- Gelişmekte olan ülkelerde, kadınların sağlıkları erkeklere, oranla daha kötüdür. Bu eşitsizliğin bir kısmı, kadınların ekonomik ya da kültürel-ataerki nedenlerle sağlık hizmetlerinden erkekler kadar faydalanamamalarından kaynaklanmaktadır. Diğer bir deyişle, kadınlar maddi kaynaklara erişseler bile tek başlarına sokağa çıkmalarının, toplu taşıma araçlarına binmelerinin yasak olduğu ya da eşlerinin “izin vermediği” durumlarda, sağlık hizmetlerinden

faydalanamayabilmektedirler.

• Birçok çalışma, sağlık personelinin cinsiyetçi algılara sahip olduklarını, hasta tercihlerinde ve tedavi süreçlerinde bu algının etkisi altında kaldıklarını, kadın hastalara erkekler kadar saygı göstermediklerini, tedavi süreci hakkında erkekleri bilgilendirdikleri kadar kadınları bilgilendirmediklerini ve kadınlara daha az ilgi gösterip daha özensiz tedaviler uyguladıklarını göstermektedir.

Bölgesel Eşitsizlikler ve Sağlık

Dünya nüfusunun %85'ini oluşturan alt ve orta gelir grubundaki ülkeler, dünyadaki toplam hastalık yükünün %92'sine sahiptir. Ancak, dünyada sağlık araştırmalarına ve sağlık iyileştirmelerine yapılan harcamaların sadece %10'u, bu ülkelerdeki sağlığı iyileştirmeyi amaçlamaktadır. Gelişmekte olan ülkelerdeki nüfusun yaklaşık %80'i kişisel sağlık hizmetlerine erişimden yoksundur. 50-100 milyon arası kişinin öldüğü tahmin edilen, 1918-19 yılları arasındaki **İspanyol Gribi** salgınından beri ilk kez, 2000'lerde, salgınların toplumu bu derece tehdit ettiği belirtilmektedir. Bu salgınların başında **HIV/AIDS** gelmektedir ama AIDS de, dünya nüfusunu tehdit eden diğer salgın hastalıklar da dünyada eşit bir şekilde görülmemektedir. Salgınlar **Afrika, Asya** ve **Latin Amerika**'nın yoksul bölgelerinde yaşayanları daha çok etkilemektedir. Japonya'da doğan bir bebeğin, yaklaşık 75 yıl yaşaması beklenirken Malawi, Nijer ya da Sierra Leone gibi ülkelerde doğan çocuklar, muhtemelen 30'lu yaşlarını göremeyeceklerdir. Yapılan çalışmalar, gelişmekte olan ülkelerde ilaçlara erişimin de zor olduğunu göstermektedir. Bu ülkelerde, devlet sektöründe ilaçların üçte birine, özel sektörde ise ancak üçte ikisine erişilebilmektedir ve ilaç fiyatları da uluslar arası referans fiyatlarının %250-650 katıdır. Gelişmekte olan ülkelerde ilaçlara erişim konusunda yaşanan sıkıntılarda, **TRIPS** anlaşmasının da önemli bir rolü vardır. Doğumda beklenen ortalama yaşam süresi ortalaması en düşük Afganistan (48), en yüksek Japonya (83). Ana ölüm oranı en yüksek Somali (12000), en düşük Danimarka (5).

TRIPS Anlaşması: TRIPS (Fikri Mülkiyetin Ticari Yönleri) anlaşması, 1995 yılında imzalanan ve Dünya Ticaret Örgütü'nün bütün üyeleri için bağlayıcı olan bir anlaşmadır. Bu anlaşma, patentli ilaçların ve ilaçların hammaddesi olabilecek bitkilerin üretim, satış, ithal ve kullanımını hak (patent) sahibine veren, böylece gelişmiş ülkelerde üretilen ilaçların gelişmekte olan ülkelerde daha düşük maliyetle üretilip satılmasını engelleyen fikri hakları koruma anlaşmasıdır. Gelişmiş ülkeler TRIPS'i güçlü bir şekilde desteklemektedir çünkü, patentlerin çoğu, bu ülkelerin elindedir. Gelişmekte olan ülkeler toplam patentin sadece %0,75'ine sahiptir. Brezilya ve Hindistan kendi ülkelerinde kendi gereksinimlerini karşılamak için TRIPS'e karşı gelerek eşdeğer (muadil) ilaç üretmeyi yasal kılmış ve ilaçları çok daha ucuza mal ederek diğer gelişmiş ülkelere satmışlarsa da bu yardımlaşma ilişkisi, çokuluslu şirketlerin açtıkları davalarla engellenmiştir.

İrk, Etnik Durum ve Sağlık

İrk ve etnik grup da sağlık eşitsizliklerine neden olmaktadır. ABD'de yapılan çeşitli çalışmalar, siyahların beyazlardan daha kısa yaşadıklarını ve yaşamı tehdit eden hastalıklara daha fazla yakalandıklarını göstermektedir. Yapılan çalışmalar, etnik grupların sağlıklarının, nüfus genelinden daha kötü olduğunu göstermektedir. Ancak bu durum, genler gibi biyolojik nedenlerden değil, yaşam koşullarından ve toplum kaynaklarının eşitsiz dağıtımından kaynaklanmaktadır.

Eğitim ve Sağlık

Yapılan bazı çalışmalar, sosyal statü ile sağlık arasındaki ilişkide eğitimin gelirden, meslekten ve sınıftan daha önemli olduğu sonucuna varmıştır. Eğitim görmek, insanların beşeri sermayeye sahip olmalarının temel bir yoludur. **İnsan sermayesi (beşeri sermaye) teorisi**, daha yüksek düzeyde eğitimin, daha fazla ve daha iyi istihdam fırsatları sağladığını, daha fazla ekonomik kaynağa ve sosyal ağa ulaşımı mümkün kıldığını, toplumsal hareketliliği hızlandırdığını ve fazla risk alınmayan ve daha iyi beslenen yaşam tarzları geliştirmede etkili olduğunu ileri sürmektedir.

TÜRKİYE'DE SAĞLIK

Türkiye'de sağlık politikaları, Cumhuriyet'in ilk yıllarında koruyucu sağlık hizmetleri ve salgın hastalıklarla mücadeleye odaklanmıştır. **1950-60** arasında sağlık hizmetleri **ticarileşmeye** başlamış, koruyucu sağlık hizmetlerinden çok tedavi edici hizmetlere odaklanılmış, buna ek olarak, artan kentleşmenin de etkisiyle sağlık hizmetleri kentlerde yoğunlaştığı için, sağlıkta kentsel kırsal kesim arasındaki eşitsizlikler artmıştır. 1980'lerden itibaren, neo-liberal ekonomi politikalarının etkisiyle devlet, sağlık hizmetleri sağlayıcı rolünden vazgeçmeye başlamış, sağlık hizmetleri yerelleşmeye, özelleştirilmeye, taşeronlaştırılmaya ve metalaştırılmaya başlanmıştır. 1990'larda küresel düzeyde etkili olan yoksullukla mücadele stratejilerinin bir uzantısı olarak görülebilecek olan sağlıkta reform hareketleri, Türkiye'de de yankı bulmuş, çeşitli hükümetler tarafından Genel Sağlık Sigortası ve Aile Hekimliği Sistemi kurulmasına ilişkin kanun tasarıları hazırlanmış, ancak bu tasarılar yasalasmamıştır. Bu tasarıların yasalasması, **2000**'lerde mümkün olmuş, uluslar arası kuruluşların Türkiye'deki sağlık sistemine yönelik piyasalaştırma vurgusu taşıyan önerileri doğrultusunda tasarlanan **"Sağlıkta Dönüşüm Programı"** çerçevesinde sağlık sistemi neo-liberal ekonomi politikalarına her açıdan uygun hale getirilmiştir. Türkiye'de uzman doktorların yarısı Ankara, İstanbul ve İzmir'de bulunmakta, en düşük oranda uzman doktora sahip olan illerin ise en az gelişmiş iller olduğu görülmektedir. Diğer bir örnek, hastane yatağı sayısı üzerinden verilebilir. Türkiye'de, illerin yarısından fazlası hastane yatağı başına düşen doktor sayısı açısından OECD ortalamasının üzerindedir. Örneğin Şırnak'ta yüz hastane yatağı başına 121, Hakkari'de de yüz hastane yatağı başına yüz on sekiz doktor düşmektedir. Ancak her bin kişiye düşen hastane yatağı ortalaması, OECD ülkelerinde altı iken, Türkiye'de 2,7'dir. Hastane yatağına erişimde zorluklar yaşanırken hastane yatağı başına çok hekim düşmesi tek başına sağlık hizmetlerini

değerlendirmek için yeterli bir ölçüt değildir. Buradan da anlaşılacağı gibi, sağlık eşitsizlikleri sadece sağlık personeli sayısı ile ilgili değildir.

ESKİ YUNAN'DA VATANDAŞLIK

Vatandaşlık, bir siyasi katılım biçimi olarak ilk uygulama imkânını Antik Yunan kent devletlerinde bulmuştur. Antik Yunan'da vatandaş olmak herkese açık bir hak değil aksine bir tür imtiyaz sahibi olmak anlamını taşır. Antik Yunan kentlerinde vatandaşlık sadece erkeklere ve elit bir sınıfa belli haklar öngören, bunun dışında kalan büyük kitleleri dışlayan bir yapıya sahip olduğu bilinmektedir. Antik Yunan vatandaşlık anlayışına göre, toplumdaki bireyler eşit olamazlardı, çünkü bireyleri kuşatan nesnel koşullar olan sosyal sınıf, soy, cinsiyet, üretim biçimine bağlı ekonomik konum, din vb. toplumsal olgular eşitsizliğin ortaya çıktığı aidiyetliklerdi. Antik Yunan kentlerinde doğal kabul edilen toplumdaki eşitsiz ilişkiler değiştirilemezdi. Sonuç olarak, Antik Yunan'daki vatandaşlık anlayışında önemli olan eşitlik değil, birey ile siyasi topluluk arasındaki hak ve yükümlülüklerin karşılıklılığı ilkesidir.

MODERN ULUS DEVLET VE VATANDAŞLIK

Vatandaşlık, ulus devletle sınırlı bir siyasal ve coğrafi topluluğun üyesi olarak bireyin bu üyelikten dolayı sahip olduğu statü, hak, sorumluluk ve çıkarlar seti olarak tanımlanmaktadır. Tüm özellikleriyle değerlendirdiğimizde vatandaşlığın kurucu unsurları, ulus devlet sınırları içerisinde geçerli olmak üzere **haklar, katılım ve mensubiyettir**. Vatandaşlık, öncelikle ulus-devlet sınırları içerisinde türdeş (homojen) olduğu varsayılan bir ulusun bir üyesi olmaktır. Yurttaşlık kavramı ve haklarından ulus-devlet öncesinde de bahsedilmesine rağmen, geleneksel olarak, bu kavramın ulus-devlete ve kültürel olarak homojen (türdeş) bir ulusa bağlılık şartına indirgenmiş olduğunu görüyoruz. Feodal dönem ve Antik Yunandaki vatandaşlık anlayışından farklı olarak, Ulus devlete dayalı modern vatandaşlık, birey-devlet arasındaki ilişkileri soya veya kabileye dayalı olarak değil, birey temelinde kurgulamıştır. Ancak, birey içinde bulunduğu ulusun kimliğiyle tanımlanarak vatandaşlık dönüşürülmekteydi. Dolayısıyla, modern ulus devletler için meşruiyet kaynağı "ilahi" bir kaynak veya "soy" olmaktan çıkmıştır. Meşruiyetin kaynağı ulus-devletin içinde yaşayan ve bir kimlik olarak tanımlanan "ulus" olmuştur. Bir başka deyişle modern vatandaşlık, ulus devlete siyasal ve yasal üyelik anlamına gelmektedir ve son iki yüzyılı aşkın süredir vatandaşlık ve ulus, birbirinden ayrılmaz biçimde iç içe geçmiştir. Ulus-devlet, toplumsal farklılıkların sosyolojik gerçekliği olan bireyi yurttaş olarak kabul ederek "ulus" olarak tanımlar ve tek kimlik sahibi yapar. Buna göre, bireyin vatandaşlık ve milli kimliği dışındaki mensubu olduğu kimliklerin ve aidiyetlerin devletle ilişkiler ağında bir belirleyiciliği ve işlevselliği söz konusu değildir. Modern vatandaşlık kavramının oluşumu, modern ulus-devletin ve dolayısıyla modern kapitalizmin gelişimiyle paraleldir. **T. H. Marshall**, İngiltere örneğinden hareketle geliştirdiği **yurttaşlık kuramında**, yurttaşlığın sivil, siyasal ve sosyal boyutlardaki gelişimini ortaya koymaktadır. Marshall'a göre 18. yüzyıl bireylerin hukuksal statüsünü ve sivil haklarını temel alan önemli bir **sivil haklar** gelişimine tanıklık etmiştir. Bu haklar **bireysel özgürlük, konuşma özgürlüğü, düşünce ve inanç özgürlüğü, mülk edinme ve sözleşme yapma özgürlüğü ve adalet hakkı** gibi hak ve özgürlüklere ilişkindir. Seçme ve seçilme hakkı ile örgütlenme haklarını içeren **siyasal haklar** ise 19. yüzyılda siyasal eşitlik için işçi sınıfının verdiği mücadelenin bir sonucu olarak gelişmiştir. Marshall'ın kuramının üçüncü boyutunu oluşturan ve 20. yüzyılda genişleyen **sosyal haklar** ise ekonomik refah ve sosyal güvenlik gibi haklara sahip olmaktan, çağdaş bir birey gibi yaşayabilmek hakkına dek uzanan bir haklar dizinidir. Modern vatandaşlığın ortaya çıkışındaki esas itici güç **Fransız Devrimi**'dir. Zira Fransız Devrimi'nde sivil toplumun daha geniş kesimleri siyasal ve medeni haklardan yararlanmaya başlamıştır. Modern vatandaşlık kavramı bir ulus-devlete üyeliği içerir. Bu kavram, Fransız Devrimi sonrasında Avrupa'da beliren çeşitli milliyetçiliklere koşut bir biçimde oluşmuştur. Özünde biz ve onlar temelli bir anlayış olan ve kendisini daha sonra vatandaş ve yabancı kavramlarında yansıtan düşünce, Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra, Avrupa'daki modern ulus-devletlerin oluşum süreci ile modern kapitalizmin kurumsallaşma süreci ve "modern vatandaşlık" kurumlarının ortaya çıkış tarihi paralel süreçler olarak okunabilir. Modern ulus-devlet ideal olarak toprak sınırları belli olan ve bu sınırlar dahilinde meşru yetkilerini kullanan bir oluşumdur. Modern devlette vatandaşlık (yine ideal olarak) toprak üzerindeki egemenlikle bağlantılıdır; öyle ki bu topraklar üzerinde yaşayan toplumun üyeleri birincil cemaatlara olan bağlarına bakılmaksızın türdeş ve eşit kabul edilir. Fakat tarihsel gerçeklik bu normatif ilkelerden çok daha karmaşıktır. Ulus devlet, kökenleri **1648**'de imzalanan **Westfalya Anlaşması**'nda bulunabilecek özel tarihi koşullara bağlı olarak ortaya çıkmış özgül bir siyasal örgütlenme modelidir. Vatandaşlığın Westfalya sonrası süreçteki tarihsel gelişimi göstermiştir ki vatandaşlık, homojen olduğu varsayılan **"hayali cemaat"** olan ulus ve devletin sınırlarının içinde ve dışında bu ulusun dışarıda bıraktığı grupların sınırlarına işaret etmektedir. Devlet doğumla kazanılan vatandaşlığı geri alamamaktadır (**süreklilik**); yine kural olarak vatandaşlık çoğu durumda sadece bir devlet için söz konusu olmaktadır (**ayrıcılık**); ve başka hiçbir siyasal kurum, yönetici veya grubun vatandaş-devlet ilişkilerinde araya girmesi söz konusu olamaz (**doğrudanlık veya dolaysızlık**). Ulus devlet içindeki tüm vatandaşların birbirine eşit olduğu, hakların kullanımı ve sorumlulukların paylaşımında eşit ve özgür oldukları varsayılmaktadır. Vatandaşlık statüsündeki bireyler, sadece bu vatandaşlık kimlikleriyle toplumsal ilişkiler ağına katılırlar. Tarihsel olarak bakıldığında, modern vatandaşlık, rasyonel ve özerk olduğu, siyasi katılım ve denetim yetenekleri olduğu varsayılan özgür bireyler ve onların yarattığı siyasal kurumlar üzerinde temellenmiştir. **Brubaker**'a göre, ulus üyeliği ile yurttaşlığın birbirine bağlanması, modern yurttaşlığı belirleyen bir norm olarak ulusallık ile ifadesini bulur. Ulusallık, bir siyasal topluluğun aynı zamanda kültür, dil, adetler ve karakter bakımından türdeş özellikler göstermesi gerekliliğine işaret etmektedir. Liberal eşitlik anlayışının, kimlikleri sivil toplum alanında bıraktırmaması, liberalizmin tektipleştirici etkisi olarak değerlendirilmektedir. Modern dönemde vatandaşlık, ulus-devlet içinde yaşayan bireyleri belli haklarla donatarak özgür kılarken, bir yandan da disiplin ve kayıt altına alarak onları sınırlandırmıştır. **David Miller**'a göre, vatandaşlık pratiği, ulusal siyasal toplulukların sınırlarıyla çevrili olmalıdır. Öte

yandan, modern ulus-devlet içinde vatandaşların hukuksal olarak eşitliği, ekonomik ve diğer eşitsizlik biçimlerinin ortadan kalkması anlamına gelmemektedir. **Glenn'e** göre, vatandaşlar eşitliği ve vatandaş olmayanların eşitsizliği hem söylemsel hem de maddi boyutlar içermektedir. **Söylemsel olarak** “vatandaş” tanımlandığında, vatandaşlık için temel nitelikleri eksik olan “vatandaş olmayana” göre konumlandırıldığı için bir anlam kazanır. **Maddi olarak** ise, vatandaşın özerkliği ve özgürlüğü, özerk olmayan kadın, köle, çocuk, hizmetçi ve çalışanların (çoğu zaman gönülsüz) emeği sayesinde mümkün olabilmektedir. Gerçekte, Avrupa ulusu prensipte kültürel homojenlik “ideali” etrafında gelişmiştir ve bu idealin yerleşmesi ve güçlenmesi devletin yüksek kültürün yayılması üzerindeki kontrolüyle mümkün olmuştur. Modern uluslar aynı zamanda etnik ve sivil yapılardır. Ulus devlet içinde vatandaşlığın etnik veya cumhuriyetçi biçimi ülke içindeki etnik grupların asimilasyonuna dayanmaktadır. Sonuç olarak, modern demokratik devletlerde vatandaşlığın ikili bir yapısı vardır. **Birincisi**, siyasal topluluğun kendi kendini yönetmesine bireyin dahil edilmesini işaret etmektedir. **İkincisi**, vatandaşlık, hem kültürel pratiklerle hem de teritoryal (bölgesel) sınırla tanımlanan özel bir ulusal gruba ait olmak anlamına gelmektedir. Ulus-devlet içindeki vatandaşlık, ulusal bir topluluğun üyesi kimliğiyle kimin içeride kimin dışarıda olduğunu belirler. Vatandaşlık hem evrensel hem de ayrımcı prensipleri içinde barındıran tuhaf bir dahil etme şeklidir. Ulus devlet içinde herkese üyelik sağlamayı öngördüğü için evrenselciler ancak bunu sadece belli bir toprak sınırları içinde belli etnik ve kültürel grubu tanımlayarak yaptığı için de ayrımcı, seçici ve eleyicidir.

FRANSIZ VE ALMAN TARZI VATANDAŞLIK

Vatandaşlık, Fransa’da uygulanma olanağı bulan doğum yeri esasına (**jus soli**) göre veya Almanya’da ortaya çıkan kan-bağına (**jus sanguinis**) dayalı olarak kazanılabilir veya her ikisinin de dikkate alındığı bir çerçevede olabilir. Ulus devlet açısından bakıldığında karşımıza Fransız ve Alman tarzı iki farklı vatandaşlık anlayışı çıkmaktadır. Fransa’da ulus, devletin kurumsal ve teritoryal çerçevesiyle ilişkili olarak kavranmış; ortak kültürün değil, siyasal birliğin vatandaşlığı oluşturduğu düşünülmüştür. Fransız vatandaşlık anlayışı evrenselci, akılcı ve devlet merkezci olmuştur. Alman vatandaşlık anlayışı ise, bunun tam karşıtı olarak tikelci, organik, farklılaşmacı ve etnik merkezlidir. Bunun nedeni Almanya’da ulus fikrinin, ulus-devletten önce ortaya çıkarak gelişmesidir. Siyasal bir birlik olarak ulusun temel ölçüt olarak alındığı Fransız tarzı vatandaşlıkta, vatandaş olmanın koşulu etnik olarak bir ırka ait olmaktan geçmiyordu. Cumhuriyet’in ilkelerine bağlı olduğunu bildirmek, vatandaşlığın ve daha sonraki biçimsel koşulların gerçekleştirilmesinin önkoşulu oldu. **Ernest Renan**’ın ünlü söylevinde dile getirdiği gibi, bir ulusun varlığı, her gün yapılan bir halkoyması gibiydi. Eğer Cumhuriyet’in ilkelerini benimseyen insanlar olmazsa, ulus da var olamazdı. Almanya’da kök salan romantik, etnik ulus anlayışına dayanan vatandaşlık biçiminde ise temel ölçüt ve Alman ulus-devletine üye olmanın tek koşulu etnik olarak Alman ırkına ait olmaktan geçiyordu. Alman ulus anlayışına göre ulus, devletten önce var olan, devletini arayan, aynı etnik kökenden gelen insan topluluğudur. Alman vatandaşlığı, 2000 yılı Vatandaşlık Kanunu’nun mecliste kabul edilmesine kadar, soy geçmişi ve kan bağına dayalı bir vatandaşlık anlayışı (**jus sanguinis**) ile tanımlanmıştır.

Sonuç olarak, Fransa’daki vatandaşlık kavramı devlete siyasal olarak üye olmayı vurgularken, Almanya’daki vatandaşlık kavramı ise **Volk** adı verilen, soy geçmişi ve kan bağı (Alman olmak) temelinde tanımlanan bir millete dahil olma düşüncesine koşut olarak gelişti. Böylece, Fransa’daki Cumhuriyetçi vatandaşlık anlayışında devlete ilişkin özelliklere vurgu yaparken, Almanya’daki vatandaşlıkta ise etnik bağlar ile eşanlamlı hale geldi. **Brubaker’e** göre Alman modelinde vatandaşlık **organik** veya **etnokültürel**, ikincisinde siyasi birlik olarak tanımlanır. Yani, Alman modelinde vatandaşlık **etnokültürel** birlikten oluşmakta ve ırka mensup olmak vatandaşlığın temel göstereni olmaktadır. Fransız vatandaşlığı modelinde ise ırkın bir önemi yoktur. Fransız vatandaşlığı herhangi bir ırktan değil bir siyasi birlikten meydana gelmiştir.

ULUS DEVLETTE İKİ SİYASAL GELENEK: LİBERAL VE CUMHURİYETÇİ VATANDAŞLIK

Modern vatandaşlıkla ilgili biri “**liberal-bireyci**”, diğeri “**yurttaş temelli cumhuriyetçi**” olmak üzere iki siyasal gelenek bulunmaktadır. Liberal vatandaşlık anlayışında bireyler kamusal düzeyde eşit haklarla donatılmıştır. Cumhuriyetçi vatandaşlıkta ise birey, ulusal siyasal topluluğun bir parçası olması nedeniyle parçalanamaz bir biçimde kamu düzenine aittir. Aralarındaki en temel fark, liberal vatandaşlık anlayışının “statü”, cumhuriyetçi vatandaşlık anlayışının ise “pratik” olarak vatandaşlık anlayışına dayanmasıdır. 17. ve 18. yüzyıllarda gelişen liberal bireyci vatandaşlık anlayışında statüye vurgu yapılmaktadır. Statüye vurgu yapılmasının arkasında, hakların bireylerin içsel bir parçası olması yatmaktadır. Zira liberal vatandaşlık anlayışına göre, bireyler toplumu ve devleti önceler. Burada sözü edilen haklar “doğal” haklar ya da “insan” haklarıdır. Cumhuriyetçi vatandaşlık anlayışında ise vatandaşlık bir pratik olarak kavramsallaştırılmaktadır. Pratikte temellenen bu anlayışta bir görevler söylemi işbaşındadır. Görevlerin yerine getirilmesi sayesinde, bireyler yurttaş olarak kabul edilir. Bu görevler, yurttaşların kendileri gibi yurttaşlardan oluşan siyasal bir topluluğu tanımlamak, tesis etmek ve devam ettirmek için yapması gereken şeylerle ilgilidir.

GÖÇMENLİK, VATANDAŞLIK VE TOPLUMSAL TABAKALAŞMA

Omi ve **Winant** ulus-devletin doğal olarak “ırksal” bir özelliği olduğunu iddia etmektedir çünkü ulus-devlet ulusal kültürel pratikler ve kavramları doğal ve rutin haline getirmektedir. Bazı durumlarda göçmenler, **Costant** ve diğerlerinin “**göçmenlerin etnikleştirilmesi**” dediği etnik azınlıklar konumuna itilirler. Göçmenler bir yandan işçi, tüketici ve ebeveynler olarak sivil toplumun bir parçası yapılırken, diğer yandan ekonomik, kültürel ve siyasal ilişkilere tam bir katılımdan da dışlanmırlardır.

Göçmenleri tamamen dışarıda tutmak isteyen hükümetler, aslında el altından yasal olmayan emek göçünü de desteklemektedirler. **Castles’a** göre göç edenlerin haklarının neredeyse tamamını sınırlayan bu tür “**ayrımcı dışlama**”

sistemine Amerika, Güney Avrupa ülkeleri ve Japonya sıkça başvurmaktadır. **Halfman** göç olgusunun, modern ulus-devlette iki temel problemin kaynağı olduğuna işaret etmektedir: Birinci problem ulus-devletin kuruluşundan beri var olan **sosyal refahtan dışlanmaya** işaret ederken, ikinci problem ulus-devletin göçmen 'yabancı'larla nasıl ilgilendiğine dair olan **evrensellik iddiasıyla** ilgilidir. Birinci problem, Cumhuriyetin evrensel olarak siyasal alana katılımın diğer tüm bireylere genişletilmesi fikri dolaylı olarak eşitlik prensibinin genişletilmesini içermektedir. İkinci problem, tabiiyete geçirme ve oturma izni mekanizmaları aracılığıyla ulusal vatandaşlığın keskin dışlayıcı etkileri azaltılmaktadır ya da üzeri örtülmektedir. **Castles** ve **Davidson**'a göre, vatandaşlığın yasal eşitlik anlayışı, ne tek başına bazı grupların sosyal izolasyonu ve ekonomik dezavantajların üstesinden gelmesini sağladığını, ne de ekonomik ve siyasal kurumlarda bir güç olarak bulunmalarının önünü açabilmektedir.

"Kurumsal ırkçılık" kavramı ABD'de 1964 sonrasında **Sivil Haklar Yasası** yürürlüğe girdikten sonra ortaya çıkmıştır; çünkü Siyahlar, Beyazlar'la yasal olarak eşit haklara sahip olduğu halde, fiilen ayrımcılığa maruz kalmaktaydı. Kurumsal ırkçılık fikri, ırkçılığın toplumun yapılarına sistematik olarak nüfuz ettiğini öne sürmektedir. Bu fikre göre polis, sağlık hizmetleri ve eğitim sistemi gibi kurumların hepsi belirli grupları kayırırken, diğerlerine ayrımcılık yapmaktadır. Renk, kültür veya etnik kökenlerinden dolayı insanlara, bir kurumun gerekli profesyonel hizmeti sağlamaması olarak da tanımlanabilen kurumsal ırkçılığın en çok kolluk kuvvetleri ve polis tarafından işlendiği söylenebilir. **Abadan-Unat**'a göre Almanya ve Avrupa'da iki çelişkili yaklaşım söz konusudur. Birincisi, göçmen bireyler ve çocukları, gerekli nitelikleri taşıdığına birbirleriyle geniş bir toplumsal alanda herkese açık ekonomik rekabet içine özgürce girebilmektedir. İkincisi, çoğulcu toplumun bir gereği olarak, toplumsal taleplerini duyurmak ve gerçekleştirmek istediklerinde ise dikkatlice bölünmüş sosyal ve siyasal alanda farklı kurumların dışlayıcı uygulamalarıyla karşılaştıklarını gözlemliyoruz. **Jan Pakulski**'ye göre, bu etkileri gider-menin yolu, vatandaşı yeni bir hak setiyle, kültürel haklarla donatmaktan geçmektedir. Kültürel vatandaşlık olarak yapılan bu öneriye göre, **marjinalleştirmeye** karşı sembolik mevcudiyet ve görünürlük hakkı, damgalamaya karşı haysiyeti temsil hakkı ve özümsemeye karşı sahip olunan kimliğin propaganda edilmesi ve yaşam tarzının sürdürülmesi hakkı günümüzde vatandaşlık hakları arasına alınmalıdır.

ULUS DEVLETİN GÖÇMENLERE YÖNELİK POLİTİKALARI

Eritme Potası (Melting Pot): Eritme potası, azınlık kültürün hakim kültür egemenliğindeki çözülmesinden çok; hakimiyeti oluşturan tüm kültürel yapıların evrim geçirerek, yeni bir kalıp içinde karışmasını ve yeniden oluşmasını ifade etmektedir. Sosyal bilimler için eritme potası, göçmenlerin toplumsal devingenlik için gerekli koşullara kavuştukça orta sınıf olma yoluyla kültürel farklılıklarının emilmesi anlamına gelmektedir. Amerikan toplumunun özgün yapısı, söz konusu etkiyi belirgin kılmıştır. Bilindiği gibi, tipik bir göç ülkesi olan Amerika 17. yüzyılın ortalarından itibaren, dünyanın aşağı yukarı tüm bölgelerinden yoğun göçlere uğramıştır. Tarihsel deneyimlerde, bu göç edenlerin ortak eylemlerinden yaratılan bir Amerika ülkesini idealize etmektedir. **Somersan**, Amerikan eritme potası imgesinin gerçekle tam örtüşmediğinin altını çiziyor. Zira Amerika'ya göçen ikinci kuşaklar ne kadar "Amerikalı olma" kompleksiyle asıllarını unutmaya ve unutturmaya çabalasalar da, üçüncü kuşaklar ısrarla köklerini/asıllarını soruşturma eğilimindedirler.

Asimilasyon: Asimilasyon, toplumdaki çeşitli azınlık grupların "devlet politikalarının zorlanması yoluyla" kültürel olarak çoğunluğa benzetilmesi süreci olarak tanımlanmaktadır. Devlet politikaları sonucu olarak gerçekleşen asimilasyon süreci içinde, azınlık konumundaki insanlar (ister yerli halklar, isterse sonradan gelen göçmenler olsun) giyim kuşamlarını, değerlerini, dinlerini, dillerini ve hatta davranış ve tutumlarını zaman içinde, egemen çoğunluklara uyum sağlayacak şekilde değiştirebilmektedir. **Somersan "zorunlu uyum"** terimi üzerinde de durulması gerektiğini belirtmektedir: "Zorunlu" uyum kavramı önemli; çünkü çoğu siyasetçi ve sosyal bilimci, işin zorunluluk boyutuna değinmemekte veya yeterince vurgulamamaktadır.

Bütünleşme veya Entegrasyon: Bütünleşme, göçmen veya yerli halkların kendi istekleri ile çoğunluk kültür ve topluma uyum göstermesi ve çoğunluk toplumun normlarını, değer ve düşünce kalıplarını benimsemesi olarak tanımlanıyor. Asimilasyon baskıcı ve sevimsiz bir politika olarak algılanırken, sosyal bilimciler entegrasyonu, farklı kültürlerin bir toplumda birlikte yaşamasında daha olumlu çözümlerden biri olarak görmektedir.

Çokkültürcülük: Çokkültürcülük özellikle Kanada ve Avustralya gibi devletlerin ülkelerine kabul etmiş oldukları göçmenleri asimile etmek yerine çok etnikli yapı içinde farklılıklarını tanıyan bir politika girişimi olarak çokkültürlülüğü resmen bir devlet politikası haline getirdikleri 70'li yıllardan sonra daha fazla dünya gündemine oturmuştur. Yapılan son çalışmalara göre dünyadaki bağımsız 184 ülke, bünyelerinde 600 yaşayan dil grubu ve 5000 etnik grup ile muazzam bir çeşitlilik içinde bulunmaktadır. Bu rakamlar bize çok az ülkenin vatandaşının aynı etnik-ulusal gruba ait olduklarını ve çok azının aynı dili konuştuklarını ifade etmektedir. Bu kültürler genel olarak kendilerini çoğunluk kültürü yanında ayrı toplumlar olarak korumak istiyorlar ve ayrı toplumlar olarak varlıklarını sürdürmelerini sağlamak üzere çeşitli özerklik ya da özyönetim biçimleri talep ediyorlar. İspanya'da Basklar ve Katalanlar, Birleşik Krallık'ta Kuzey İrlandalılar, Hollanda'da Frizler, İskandinav ülkelerinde Laplar bu tip azınlıkların örneklerini oluştururlar. **Çokkültürcülük** kavramı ilk kez 1971 yılında **Kanada Hükümeti** tarafından ve bir siyaset biçimini ifade etmek üzere kullanılmıştır. Burada çokkültürcülük politikasının temelini yurttaşların eşitliği ve kültürel çeşitliliğin kabul edilmesi teşkil etmektedir. Bugün, çokkültürcülüğün merkezi değerleri üç ilkeyle özetlenmektedir. **Birinci ilke, "kültürel çeşitliliğin tanınması"dır.** Bu ilke, çokkültürcülüğün yetkin kuramcılarının biri olan **Charles Taylor** tarafından **"Tanınma Politikası"** olarak adlandırılmıştır. **İkinci önemli ilke, "toplumsal eşitlik"tir.** Birinci ilkede ifade edilen kültürel ve etnik anlamda eşit muamele yeterli değildir. Grupların aynı zamanda sosyal ve ekonomik anlamda da eşit bir konuma sahip olmaları da istenmektedir. Bu anlamda eşitlik ve

tanınma gibi kavramlar, hukuksal anlamlarının ötesinde toplumsal bir içeriğe de sahiptir. **Üçüncü ve son ilke, “toplumsal bütünleşme”dir.** Karşıt iddiaların aksine çokkültürcüler, toplumda farklı grupların gettolar halinde ayrışmasına taraf değildirler. Tam tersine onlar eşitlik ve tanınma temelinde grupların hiç bir engelle karşılaşmadan toplumsal bir dayanışma ve birlik oluşturmalarını hedeflemektedirler. Onlara göre toplumda gettolaşmayı ortaya çıkaran sebep, sosyal ve ekonomik eşitsizliktir, bu ortadan kalkınca, gettolaşma da kendiliğinden ortadan kalkacaktır.

KÜRESELLEŞME VE YENİ VATANDAŞLIK TEORİLERİ

İlk kez Avrupa’da ortaya çıkan ve amacı; etnik, kültürel ve dilsel farklılıkları bir potada eriterek ortak bir tarih, dil ve kültüre dayalı bir ulus yaratmak olan ulus devlet projesi, bugün ciddi bir meydan okumayla karşı karşıyadır. Bazen “çokkültürlülük” bazen de “çokkültürcülük” olarak adlandırılan bu meydan okuma, özü itibariyle toplumda her türlü tekdüzelik, birlik ve ortaklığı bozan “çeşitlilik” olgusuna vurgu yapmaktadır. Ulus-devlete dayalı olan ve homojen bir ulusla tanımlanan klasik vatandaşlık anlayışının açıkça değişmeye başlamasını sağlayan ve yeni vatandaşlık biçimlerinin tartışılmaya başlanmasının nedenlerine baktığımızda şu gelişmeler karşımıza çıkmaktadır:

1. Sömürgeciliğin sonuna gelinmesine bağlı olarak yükselen kitlesel göç; uluslararası göçle birlikte ulusal devletlerdeki nüfus çokkültürlü ve çok etnikli bir yapıya kavuşmuştur.
2. Uluslararası göçün son döneminde göçenlerin eğitim seviyesi yüksek dolayısıyla asimilasyona dirençli kesimlerden oluşması.
3. Ulus-üstü örgütlerin yükselişi; çokuluslu şirketler ve devletler üstü kuruluşlar ulus-devletin “özerkliğini” sınırlandırmakta ve ulus-devletin ekonomik siyasal ve toplumsal alanda almak istediği kararların önüne geçmektedir.
4. Liberal ve eşitlikçi değerlerin ulus-devletin dışlayıcı pratikleriyle gerilim içinde olması.
5. İnsan haklarının uluslararası hukukun bir enstrümanı haline gelmiştir.
6. Kişilerin ya da grupların otantik kültürlerini devam ettirme hakları meşruluk kazanmıştır.
7. Ulus-devletin türdeşleştirme yeteneğinin zayıflaması; Uluslararası göçle birlikte homojen olmayan nüfusların arttığı yerlerde “ulus ile yurttaş” arasındaki bağ çözülmektedir. Birey, ulus-devletleri de aşan çoklu ve farklı bağlılık ve sadakat ilişkilerine girmektedir.
8. Genel olarak ulus-devlet ve ulus mantığını aşan Avrupa Birliği gibi bölgesel entegrasyon süreçleri ortaya çıkmıştır.
9. Sınırların denetimi, malların, fikirlerin, göçmenlerin, sığınmacıların akını ve zorlaması nedeniyle gevşemektedir.
10. İletişim teknolojisi ve sosyal medyanın hızla gelişmesi ulus-devlet sınırlarının coğrafi olarak öneminin azalmasına ve insanların ulus-devletin sınırlayıcılığı olmadan da iletişim kurmalarına yol açmıştır.

Küresel Vatandaşlık

Falk’a göre 1) küresel vatandaşlık ruhu yayılmaya başlamıştır. Böylece belirli bir coğrafyaya körü körüne bağlılık artık yoktur. Bu nedenle, küresel vatandaşlığın birinci adresi uluslararası bağlamdır. Bu bağlamda fikirler yeni küresel gelişmeler ışığında oluşmaktadır. **2)** küresel vatandaşlık ekonomik güçlerin küreselleşmesiyle irtibatlı olarak evrensel bir kimliğin oluşmasında büyük bir rol oynamaktadır. Falk’ın anlayışında bu kimliğin büyük bir önemi vardır. Örneğin, ona göre dünya bir nevi ekonomik elitler etrafında örgütlenmeye başlamıştır ki bu elitler hedef ve tecrübelerini paylaşmakta, ortak paydalarda buluşmakta ve kendilerini daha özgür hissetmektedirler. Belirli bir coğrafyadan bağımsız hareket etmektedirler. Bu anlamda küresel vatandaşlığın ikinci adresi küresel elitlerdir. Küresel vatandaşlığın geliştirilmesi yakın gelecekte bugün bir azınlığı teşkil eden söz konusu küresel elitlerin artmasına ve dolayısıyla bu vatandaşlık kipinin kapsamının genişletilmesine yol açacaktır. **3)** küresel vatandaşlık, özellikle çevre ve ekonomiye odaklanmaktadır. Falk’a göre bu düşünce **“Ortak Geleceğimiz”** diye adlandırılan **Brudtland Komisyonu’nun** raporunda işlenmiştir. Bu rapor, insanoğlunun yeryüzündeki ortak kaderi üzerinde durmaktadır. Rapor, ortak küresel problemler, yeşil alanların azalması, küresel ısınma neticesinde oluşan iklim değişiklikleri, enerji sorunları vs. gibi konuları ele almıştır. Tabii ki bütün bunların üstesinden gelmek için uluslararası bir işbirliğine ihtiyacımız vardır. Küresel sorunlara karşı uluslararası birliktelikler sağlayarak mücadele etmek küresel vatandaşlığın üçüncü temelini oluşturmaktadır. **4)** küresel vatandaşlığı, bölgesel siyasi birlikteliklerin oluşmasına bağlayabiliriz. AB bu bölgesel birlikteliklerin en çok bilinenidir. Çünkü AB bir yandan bölgesel bir gücü temsil ederken, öte yandan da ulus ötesi bir yapı sunmaktadır. O aynı zamanda insan hakları gibi evrensel değerleri uygulamaya geçiren bir devletlerarası sistemi işletir. Bu yönüyle küresel vatandaşlığın başka bir zemini de farklı ülkeleri aynı platformda bir araya getiren bölgesel siyasi iradedir. **5)** küresel vatandaşlık 1980’lerde sosyal hareketlere yol açan uluslararası aktivizmle de ilişkilendirilebilir. Örneğin, **Uluslararası Af Örgütü** ve **Greenpeace** herhangi bir ülkeyle veya bölgeyle sınırlandırılmayan uluslararası mücadele oluşumlarıdır.

Ekolojik Vatandaşlık

Van Steenbergen’e göre ekolojik vatandaşlık kapsayıcıdır. Çünkü sadece insan haklarını esas alan vatandaşlık tanımlamalarına artı olarak, hayvan haklarını da savunmaktadır. Ekolojik vatandaşlık doğadaki bütün canlıları da dikkate alarak kapsamını genişletmektedir. Bu anlamda, vatandaşlığın tarihsel gelişimi göz önünde bulundurulduğunda ekolojik vatandaşlık geliştirilen formüller içerisinde en kapsayıcı olanlardan biridir. Ekolojik vatandaşlık doğaya karşı insanın sorumlulukları üzerinde durmaktadır. Günümüzde birçok çevre örgütünün bulunması ekolojik vatandaşlıkta insanların sadece topluma karşı görevlerinin değil, aynı zamanda doğaya karşı sorumluluklarının da olduğunu göstermektedir.

Görüldüğü üzere ekolojik vatandaşlıkta “sorumluluk” kavramı çok önemlidir. Eskiden sadece topluma dolayısıyla insana karşı sorumluluk ön planda tutuluyordu, geliştirilen ekolojik vatandaşlıkta ise sorumluluk alanı doğayı da içine alacak şekilde genişletilmiştir. Ekolojik vatandaşlık tanımı, diğer tanımlardan farklı olarak bütün canlı varlıkları kapsamaktadır.

Ulus-Sonrası (Post-National) Vatandaşlık

Soysala göre geleneksel vatandaşlığın ulusal boyutunun değişmesine yol açan 4 önemli gelişme:

1. Avrupa’da Soğuk Savaş sonrası yaşanan büyük göç dalgası, işgücü piyasasını ulusal sınırların dışına taşırdı. Bu da Avrupa ülkelerinin hâlihazırdaki ulusal ve etnik yapıların daha karmaşık olmasına yol açtı.
2. 1945’ten sonra sömürgelerin bağımsızlığına, uluslararası alanda önem kazanmalarına yol açtı. Bunun sonucu olarak da birçok kültür ve kimlik sosyal alana ve vatandaşlık kapsamına alınmış oldu.
3. AB gibi farklı göçmenleri barındıran idari yapılar toplumda sosyal hareketliliği sağlayarak yeni aidiyet biçimlerinin oluşmasına fırsat tanıdılar.
4. Küresel söylem yayıldı ve bireysel hakların araçları geliştirildi. Bu haklar yasal bir zeminde dünya düzeyinde insan hakları vurgusuyla dillendirilmektedir.

Yasemin Nuh Soysal bu durumu ulus-sonrası yurttaşlık olarak analiz etmektedir::

1. Yurttaşlık kavramında devlet-toprak bağılılığı kopmaktadır. Bu durum “çifte vatandaşlık” uygulamasının yaygınlik kazanmasıyla daha da genişletilmektedir. (İsveç, Hollanda ve Belçika)
2. Yurttaşlığın temeli ve meşruluk nedeni de değişmiştir. Klasik modelde, bireysel haklar ulus-devletin sınırları içinde yaşamak ve ona bağlı olmakla kazanılmaktaydı. Ulus-sonrası yurttaşlık modelinde ise bireylerin yurttaşlık statüsü, sadece bağlı oldukları uyrukluk statüsü ile kalmamakta, bireyler ve özellikle de göçmenler insan hakları ve evrensel haklardan kaynaklanan hak ve ayrıcalıklardan da yararlanmaktadır.

Çokkültürlü Vatandaşlık

Küreselleşmeyle birlikte daha çok gündeme gelen ve ulusal azınlık haklarını temel alan ve **Kymlicka**’nın formüle ettiği çokkültürlü vatandaşlık Kanada özelinde azınlık haklarının liberal bir teorisini ortaya atmaktadır. Amacının farklı azınlık gruplarını aynı çatı altında ve aynı haklarla bir arada tutmak olduğunu söyleyebiliriz. Hatta Kymlicka bir adım daha ileri giderek otoriter devlete karşı azınlıkların özgürlüğünü savunur. Ona göre azınlıkların kültürlerini yaşatmak için özgür olmaları gerekmektedir. O, aynı zamanda devletin baskıcı ve asimile edici yönelimine karşıdır. Ona göre azınlık grupların yakın gelecekte yok olacağını söylemek mümkün değildir. Ona göre dayatmacı politikalar sorunları içinden çıkılmaz hale getirdiğinden dolayı bunların tam olarak çözülebilmesi için federal bir yapı gerekmektedir. Kymlicka çokkültürlü vatandaşlığı farklılıklara yer veren bir platform olarak formüle etmektedir. Bu nedenle, çokkültürlü vatandaşlık tek kültürle özdeşleştirilemez. Tersine farklı taleplerine rağmen onların kendi farklılıklarının dışına çıkabileceklerini ortaya koyar. Başka bir deyişle, eğer çokkültürlü vatandaşlık tek kültürle özdeşleştirilseydi, gerçek anlamda herkes için ortak bir alan oluşturulamazdı. Her geçen gün artan sosyal farklılıkların birlik ve bütünlüğünü sağlayacağına onları dışlamanın ve tek kültüre indirgemenin bir aracı olurdu. Bu nedenle, çokkültürlü vatandaşlık insanların farklılıklarının dışına çıkabildikleri ve ortak menfaatlerini düşündükleri bir platform oluşturmaktadır. Will Kymlicka önce çokuluslu devletlerle **çoketnikli** ve **çokkültürlü** devletleri birbirinden ayırarak, birinciler için **“özyönetim hakları”**, ikinciler için ise grup farkına dayalı haklar ve **“özel temsil hakları”** tanınmasının gerekli olduğunu açıklıyor. Ama ona göre, bu haklar azınlık gruplarını çoğunluğu oluşturan toplumun karar ve eylemlerinden korurken, grup iç kişi ya da zümrelerin ellerine iç kısıtlamalar koymaları için kullanabilecekleri bir silah vermemelidir. Liberal görüş, “azınlık içinde özgürlük ve azınlık ile çoğunluk arasında eşitlik” ten yanadır. Azınlıkların özgürlük istekleri ayrılık değil, çoğunlukla kimliklerini koruyarak yan yana durma talebidir. Özgürlük ve eşitlik ortak yurttaşlık duygularını zayıflatmaz, tam tersine pekiştirir. Kymlicka’nın çokkültürlü toplum projesini dayandırdığı çokkültürlü yurttaşlık fikri şu haklardan oluşmaktadır: **1-Özyönetim hakları**, **2-Çoketniklilik hakları**, **3-Özel temsil hakları**. Özyönetim hakları daha çok ulusal azınlıkların yararlanacağı türden haklar olup, siyasal yapı olarak federalizm bu haklar için en uygun sistemi oluşturmaktadır. Federalizm, eğer ulusal azınlık, federal alt birimin birinde çoğunluğu oluşturuyorsa bir özyönetim biçimi olarak işe yarar. Kymlicka’nın çokkültürlü yurttaşlık tanımlamasında ikinci hak grubunu oluşturan çoketniklik hakkı da bir ülkeye farklı toplumlardan göç yoluyla gelmiş olan unsurları içermektedir. Bu haklar, etnik gruplara ve dini azınlıklara, egemen toplumun ekonomik ve politik kurumlarında başarılarını engellemeden, kültürel özgünlüklerini ifade etme ve bundan gurur duymakta yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Kymlicka’nın son olarak atıfta bulunduğu hak grubu olan özel temsil hakları ise etnik nitelikte olmayan diğer grupların toplum içinde eşitsiz konumlarının telafisine yönelik bir hak alanı oluşturmaktadır.

Avrupa Vatandaşlığı

Avrupa vatandaşlığı, uluslararası hukuk güvencesi altında insan hakları gibi evrensel değerler etrafında üye ülkelerin birleşmesiyle ancak aktif hale gelmektedir. Avrupa Birliği günümüzün en büyük uluslararası örgütlenmesidir. Gün geçtikçe de daha fazla güç kazanmaktadır. Avrupa vatandaşlığı, ulus-devletin dışında ve ötesinde bir vatandaşlık yaratılmasını amaçlayan ilk ve tek deneyimdir. **1 Kasım 1993** tarihinde yürürlüğe giren **Maastricht Antlaşması** ile yasallaşan Avrupa yurttaşlığı politikası, bir Avrupa kimliği yaratılması yolundaki en önemli adım olarak kabul edilmiştir. Maastricht Antlaşması’nda “üye ülke vatandaşlarının haklarının ve çıkarlarının korunmasını sağlamlaştırmak üzere AB yurttaşlığı getirilmektedir” şeklinde bir madde bulunmaktadır. Avrupa yurttaşlığı ilkesi ile Avrupa vatandaşlarına tanınan haklar incelendiğinde, insanların kendilerini “Avrupalı” hissetmelerini sağlamaya yönelik bir içerik oluşturulduğu görülmektedir. Şüphesiz en önemlisi, insanların AB sınırları içinde serbest dolaşım hakkına sahip olmalarıdır. İkinci

olarak, başka bir ülkede ikamet etse bile, ülkenin vatandaşları ile aynı şartlar altında belediye seçimlerine katılma hakkı verilmektedir. Böylece insanlardaki “**yabancı ülke**” kavramı değiştirilmeye ve yerine “**bir başka Avrupa ülkesi**” anlayışı getirilmeye çalışılmaktadır. Avrupa Parlamentosu seçimlerine, gerek seçmen gerek aday olarak katılabilme hakkı, halkların kendilerini vatandaş hissetmeleri amacı yolundaki önemli adımlardan biridir. “Yabancı ülke” anlayışını değiştirmeye yönelik bir diğer madde ise bir AB ülkesi vatandaşının üçüncü bir ülkede, kendi ülkesinin temsilciliği bulunmadığı takdirde, herhangi bir başka AB üyesi ülkenin temsilciliğinden yardım isteyebileceği olmasıdır. Son olarak, Avrupa vatandaşlarına, Avrupa Parlamentosu’na dilekçe verme ve Avrupa Topluluğu’nun herhangi bir kurumu tarafından haksızlığa uğradığı düşüncesi ya da kötü yönetim iddiası ile **Ombudsman**’a başvurma hakları tanınmasıdır. 1997 tarihli **Amsterdam Antlaşması** ile tanınan haklardan en önemlisi, AB kurumlarına herhangi bir resmî Avrupa dili ile yapılan başvuruda aynı dilde cevap almaktır. Belirli şartlar altında Parlamento, Konsey ve Komisyon gibi kurumların belgelerine ulaşabilme hakkı, daha çok şeffaflık ilkesi göz önünde bulundurularak kabul edilmiştir. Amsterdam Antlaşması’na ayrıca “cinsiyet, ırk, din, yaş, bedensel özür, cinsel tercih gibi nedenlerden dolayı ayrımcılık yapılmaması” esası ile birlikte “AB yurttaşları arasında uyrukları nedeniyle ayrımcılık yapılmaması” maddeleri de eklenmiştir. **Lizbon Antlaşmasında**, AB üyelerinin vatandaşlarının “aynı zamanda” AB vatandaşı da oldukları ileri sürülmektedir. Böylece “Avrupa yurttaşlığı ulusal yurttaşlıkların bir tarafa bırakılması anlamına gelmemektedir” düşüncesi geçerliliğini korumaktadır. Avrupa bütünleşmesi projesinin babası **Jean Monnet**’nin, biz bir devletler koalisyonu kurmuyoruz, insanları birleştiriyoruz şeklindeki sözleri, bugün gelinen noktanın aslında başlangıçta hedeflenenden farklı olduğunu göstermektedir. Ancak, Avrupa bütünleşmesinin yarım yüzyıllık tarihine rağmen, bütünleşmeye yönelik adımlar hep elitler düzeyinde gerçekleştirilmiştir. Yapılan kamuoyu yoklamalarında halkın küçük bir azınlığının kendini “Avrupalı” hissediyor olması, “Avrupa kimliği” eksikliğinin varlığını gündeme getirmiştir.

